

T.C.

BURSA ULUDAĞ ÜNİVERSİTESİ

SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

İSLAM TARİHİ VE SANATLARI ANABİLİM DALI

İSLAM TARİHİ BİLİM DALI

BASRA'DA TARİH YAZICILIĞI
(HİCRÎ İLK İKİ ASIR)

(YÜKSEK LİSANS TEZİ)

Faruk YÜKSEL

BURSA 2022

T.C.

**BURSA ULUDAĞ ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
İSLAM TARİHİ VE SANATLARI ANABİLİM DALI
İSLAM TARİHİ BİLİM DALI**

**BASRA'DA TARİH YAZICILIĞI
(HİCRÎ İLK İKİ ASIR)**

(YÜKSEK LİSANS TEZİ)

Faruk YÜKSEL

**Danışman:
Doç. Dr. Saadet MAYDAER**

BURSA 2022

TEZ ONAY SAYFASI

**T.C.
BURSA ULUDAĞ ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ MÜDÜRLÜĞÜNE**

.....
Anabilim/Anasanat Dalı, Bilim
Dalı'nda numaralı
.....'nın hazırladığı
“.....
.....” konulu (Yüksek
Lisans/Doktora/Sanatta Yeterlik Tezi /Çalışması) ile ilgili tez savunma sınavı,
...../...../20..... günü-..... saatlerini arasında yapılmış, sorulan sorulara
alınan cevaplar sonunda adayın tezinin/çalışmasının
..... (başarılı/başarısız) olduğuna
..... (oybirliği/oy çokluğu) ile karar verilmiştir.

Üye (Tez Danışmanı ve Sınav Komisyonu
Başkanı)
Akademik Unvanı, Adı Soyadı
Üniversitesi

...../...../20.....

YEMİN METNİ

Yüksek Lisans / Doktora Tezi/Sanatta Yeterlik Tezi/ Çalışması olarak sunduğum “**Basra’da Tarih Yazıcılığı (Hicrî İlk İki Asır)**” başlıklı çalışmanın bilimsel araştırma, yazma ve etik kurallarına uygun olarak tarafımdan yazıldığına ve tezde yapılan bütün alıntıların kaynaklarının usulüne uygun olarak gösterildiğine, tezimde intihal ürünü cümle veya paragraflar bulunmadığına şerefim üzerine yemin ederim.

13.06.2022

Adı Soyadı: Faruk YÜKSEL

Öğrenci No: 701822021

Anabilim Dalı: İslam Tarihi Ve Sanatları

Programı: Tezli Yüksek Lisans

Statüsü: Yüksek Lisans Doktora

:

SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

YÜKSEK LİSANS/DOKTORA İNTİHAL YAZILIM RAPORU

BURSA ULUDAĞ ÜNİVERSİTESİ SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ İSLAM TARİHİ VE SANATLARI ANABİLİM DALI BAŞKANLIĞI'NA

Tez Başlığı / Konusu: “**Basra’da Tarih Yazıcılığı (Hicrî ilk iki asır)**”

Yukarıda başlığı gösterilen tez çalışmamın a) Kapak sayfası, b) Giriş, c) Ana bölümler ve d) Sonuç kısımlarından oluşan toplam 85 sayfalık kısmına ilişkin, 13/06/2022 tarihinde şahsım tarafından *Turnitin* adlı intihal tespit programından (Turnitin)* aşağıda belirtilen filtrelemeler uygulanarak alınmış olan özgünlük raporuna göre, tezimin benzerlik oranı % 13’tür.

Uygulanan filtremeler:

- 1- Kaynakça hariç
- 2- Alıntılar hariç \ dahil
3. 5 kelimedenden daha az örtüşme içeren metin kısımları hariç

Bursa Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tez Çalışması Özgünlük Raporu Alınması ve Kullanılması Uygulama Esasları’nı inceledim ve bu Uygulama Esasları’nda belirtilen azami benzerlik oranlarına göre tez çalışmamın herhangi bir intihal içermediğini; aksinin tespit edileceği muhtemel durumda doğabilecek her türlü hukuki sorumluluğu kabul ettiğimi ve yukarıda vermiş olduğum bilgilerin doğru olduğunu beyan ederim. Gereğini saygılarımla arz ederim.

13.06.2022

Adı Soyadı:	Faruk YÜKSEL
Öğrenci No:	701822021
Anabilim Dalı:	İslam Tarihi Ve Sanatları
Programı:	Tezli Yüksek Lisans
Statüsü:	Y.Lisans Doktora Sanatta Yeterlik

Danışman
Doç. Dr. Saadet Maydaer
13.06.2022

ÖZET

Adı ve Soyadı	: Faruk YÜKSEL
Üniversite	: Bursa Uludağ Üniversitesi
Enstitüsü	: Sosyal Bilimler Enstitüsü
Anabilim/Anasanat Dalı	: İslam Tarihi Ve Sanatları
Bilim/Sanat Dalı	: İslam Tarihi
Tezin Niteliği	: Yüksek Lisans Tezi
Mezuniyet Tarihi	: .../...../20....
Tez Danışmanı	: Doç. Dr. Saadet MAYDAER

Basra'da Tarih Yazıcılığı (Hicrî İlk İki Asır)

Bu çalışma hicrî ilk iki yüzyılda İslâm dünyasının en önemli şehirlerinden birisi olan Basra'daki tarih yazıcılığını incelemektedir. Mezkûr iki asırda Basra, sahip olduğu kültürel ortam ve coğrafi konum itibariyle İslâm düşüncesinin teşekkülüne büyük katkılar sağlamıştır. İlk kelâmî mezheplerin, ilk zühd hareketlerinin ve ilk Müslüman filozofun bu şehirde zuhur etmesi onun İslâm düşüncesinin teşekkülündeki rolünü ortaya koymaktadır. Bu çalışmamız Basra'nın bu zengin ilmî ve kültürel ortamının tarih yazıcılığına etkilerini yine Basralı tarihçiler ve onların eserleri üzerinden ortaya koymaktadır. Çalışmanın ilk bölümünde kısaca Basra'nın hicrî ilk iki asırdaki siyasî ve kültürel ortamından bahsedilmiş ardından Basra'da tarihçiliği başlatan etmenler ele alınmıştır. İkinci bölümde Basra'da örnekleri bulunan tarih yazım türleri hakkında bilgi verilerek bu türlere ait eserler tanıtılmıştır. Çalışmanın son bölümü hicrî ilk iki asırda Basra'da yetişen tarihçilerin hayatlarını ve ilmî çalışmalarını ele almaktadır.

Anahtar Sözcükler: Basra, Tarih Yazıcılığı, Tarih Yazım Türleri, Basra Tarihi

ABSTRACT

Name and Surname	: Faruk YÜKSEL
University	: Bursa Uludag University
Institution	: Social Science Institution
Field	: History of Islam and Islamic Arts
Branch	: History of Islam
Degree Awarded	: Master
Degree Date	:/...../20....
Supervisor	: Doç. Dr. Saadet MAYDAER

History Wrayting in Basra (First Two Centuries Hijri)

This study examines the historiography in Basra, one of the most important cities of the Islamic world in the first two centuries of Hijri. In the two centuries mentioned, Basra made great contributions to the formation of Islamic thought in terms of its cultural environment and geographical location. The appearance of the first theological sects, the first ascetic movements and the first Muslim philosopher in this city reveals his role in the formation of Islamic thought. This study of ours reveals the effects of this rich scientific and cultural environment of Basra on historiography through the historians of Basra and their works. In the first part of the study, the political and cultural environment of Basra in the first two centuries of Hijri was briefly mentioned, and then the factors that started historiography in Basra were discussed. In the second part, information about the types of historiography found in Basra is given and the works belonging to these types are introduced. The last part of the study deals with the lives and scientific studies of historians who grew up in Basra in the first two centuries of Hijri.

Key Words: Basra, History Writing, Historiography Types, Basra History

ÖNSÖZ

İslâm düşüncesinin teşekkülünde önemli rol oynayan şehirlerden birisi Basra'dır. Bu düşüncenin teşekkül ettiği hicrî ilk yüzyılda Basra'daki tarih yazım faaliyetleri doğrudan veya dolaylı olarak İslâm düşüncesine tesir etmiş ve diğer disiplinleri etkileyip onlardan etkilenmiştir. İslâm düşüncesinin teşekkülünde sahip olduğu eşsiz konum nedeniyle bu şehirdeki tarih yazım faaliyetleri de önem kazanmaktadır. Zira bu münbit ilmî ortamın Basra'daki tarih çalışmalarına tesir etmemiş olması düşünülemez. Tezimizde öncelikle hicrî ilk asırda Basralı tarih müellifleri tespit edilmiş ardından bu müelliflerin eserleri incelenerek hicrî ilk iki asırda Basra'da örneği bulunan tarih yazım türleri tespit edilmiştir. Araştırmamızın birinci ve ikinci bölümlerinde bu türlerin ortaya çıkışında etkili olan âmiller ve bu türlerin tarih yazıcılığının seyrine nasıl etki ettiği ele aldık. Araştırmamızda Basra'da ilk kronolojik tarih kitabının ortaya çıkmasına kadar tarih yazıcılığının seyrini elimizden geldiğince ortaya koymaya çalıştık.

Çalışmanın üçüncü bölümünde Basralı ilk iki asırda yaşamış tarih müelliflerini hayatları ve ilmî şahsiyetleri başlıkları altında inceleyerek tarih yazımına katkılarında ve tarih yazım türlerinin ortaya çıkışına ve bunların terakkisine tesirlerini özellikle vurguladık. Müelliflerin etnik ve dinî kimlikleri, sosyal yapıdaki konumları ve diğer ilmî disiplinlerdeki yerleri üzerinde durarak bunların tarih yazıcılığına etkilerini ele aldık.

Lisans yıllarından itibaren İslâm Tarihi alanındaki çalışmalarına rehberlik eden ve bu çalışmanın hem araştırma hem de yazım aşamasında ilmî birikimi ve tecrübeleriyle yol gösteren danışman hocam Doç. Dr. Saadet MAYDAER ile çalışmamın her aşamasında çokça başvurduğum hadis alanındaki bilgi ve birikimiyle desteğini esirgemeyen kıymetli arkadaşım Samet GENÇ'e teşekkür ediyorum. Bu çalışmamda ve her türlü başarımda en büyük paya sahip olan aileme teşekkürü bir borç biliyorum.

İÇİNDEKİLER

TEZ ONAY SAYFASI.....	ii
YÜKSEK LİSANS/DOKTORA İNTİHAL YAZILIM RAPORU	iv
ÖZET.....	v
ABSTRACT	vi
ÖNSÖZ.....	vii
İÇİNDEKİLER	viii
KISALTMALAR	xii
GİRİŞ	1
KONU	2
METOT	4

I. BÖLÜM: HİCRÎ İLK İKİ ASIRDA BASRA TARİH YAZICILIĞINI BAŞLATAN ÂMİLLER

1. TARİH.....	6
1.1. Tarih Kelimesinin Kökeni Ve Anlamı.....	6
1.2. Tarihin Tanımı	6
2. HİCRÎ İLK İKİ YÜZYILDA BASRA	7
2.1. coğrafi konumu	7
2.2. Kuruluşu Ve Gelişmesi.....	7
2.2.1. Hz. Ömer Dönemi	8
2.2.2. Hz. Osman Dönemi.....	9
2.2.3. Hz. Ali ve Hz. Hasan Dönemleri	10
2.2.4. Emevî Dönemi	10
2.2.5. Abbasî Dönemi (132/750-200/816)	14
2.3. Sosyo-Ekonomik Durumu	15
2.3.1. Demografik Yapı.....	15
2.3.2. İktisadî Durumu	18
2.3.2.1. Tarım	18
2.3.2.2. Ticaret.....	18
2.4. İlmî Hayat	20
2.4.1. Dinî İlimler.....	20
2.4.2. Dil İlimleri.....	22
2.4.3. Felsefe	22
2.4.4. Tarih	24
3. BASRA'DA TARİH YAZICILIĞINI BAŞLATAN AMİLLER.....	24
3.1. İslâm Öncesi Arap Tarih Geleneği	24
3.2. Yabancı Kültürlerin Tarih Gelenekleri	25
3.2.1. İran	25
3.2.2. Helen Ve Roma	26
3.3. Şuûbî Düşünce	26

II. BÖLÜM:
HİCRÎ İLK İKİ ASIRDA TARİHE DAİR ESER VEREN BASRALI
MÜELLİFLER

1. ZİYÂD B. EBÎH.....	29
1.1. Hayatı.....	29
1.2. İlmî Şahsiyeti	30
2. SUHÂR B. ABBÂS	31
2.1. Hayatı.....	31
2.2. İlmî Şahsiyeti	32
3. DAĞFEL B. HANZALE.....	33
3.1. Hayatı.....	33
3.2. İlmî Şahsiyeti	33
4. MESCÛR B. GAYLÂN	34
4.1. Hayatı.....	34
4.2. İlmî Şahsiyeti	35
5. İBNÜ'L-MUKAFFA`	36
5.1. Hayatı.....	36
5.2. İlmî Şahsiyeti	37
6. MA`MER B. RÂŞİD	38
6.1. Hayatı.....	38
6.2. İlmî Şahsiyeti	39
7. SÜLEYMAN B. TARHAN.....	40
7.1. Hayatı.....	40
7.2. İlmî Şahsiyeti	41
8. CERÎR B. HÂZİM.....	41
8.1. Hayatı.....	41
8.2. İlmî Şahsiyeti	41
9. EBÛ'L-YAKZÂN	42
9.1. Hayatı.....	42
9.2. İlmî Şahsiyeti	42
10. MÜERRİC B. AMR	43
10.1. Hayatı.....	43
10.2. İlmî Şahsiyeti	44
11. YAHYÂ B. SAÎD EL-KATTÂN	44
11.1. Hayatı.....	44
11.2. İlmî Şahsiyeti	45
12. EBÛ UBEYDE MA`MER B. MÛSENNÂ	45
12.1. Hayatı.....	45
12.2. İlmî Şahsiyeti	46
13. SEHL b. HARUN	47
13.1. Hayatı.....	47
13.2. İlmî Şahsiyeti	48
14. EL-ASMAÎ	48
14.1. Hayatı.....	48
14.2. İlmî Şahsiyeti.....	49
15. İBN HİŞÂM	49

15.1. Hayatı.....	49
15.2. İlmî Şahsiyeti	50
16. ABBÂS B. BEKKÂR.....	51
16.1. Hayatı.....	51
16.2. İlmî Şahsiyeti	51
17. MEDÂİNÎ.....	51
17.1. Hayatı.....	51
17.2. İlmî Şahsiyeti	52
18. İBN SA'D.....	52
18.1. Hayatı.....	52
18.2. İlmî Şahsiyeti	53
19. HALİFE B. HAYYAT	54
19.1. Hayatı.....	54
19.2. İlmî Hayatı	55

III. BÖLÜM:

HİCRÎ İLK İKİ ASIRDA BASRA'DA TARİH YAZIM TÜRLERİ

1. AHBÂR.....	58
1.1. ES-SÎRETÜ AN DAĞFELİ'Ş-ŞEYBÂNÎ	58
1.2. KİTÂBÜT' T-TEZÂFÜR VE'T-TENÂSÜR.....	59
1.3. EBÜ'L-YAKZÂN'IN ESERLERİ	59
1.4. MA'MER B. MÜSENNÂ'NIN ESERLERİ	59
1.5. ASMAÎ'NİN ESERLERİ	60
1.6. KİTÂBÜ'T-TÎCÂN FÎ MÛLÛKİ HİMYER.....	61
1.7. MEDÂİNÎ'NİN ESERLERİ	61
2. EMSÂL	61
2.1. MEÇHUL	62
2.2. KİTÂBÜ'L-EMSÂL.....	62
2.3. KİTÂBÜ'L-EMSÂL.....	62
3. MENÂKİB	62
3.1. MA'MER B. MÜSENNÂ'NIN GÜNÜMÜZE ULAŞMAYAN MENÂKİBA DAİR ESERLERİ.....	63
4. MESÂLİB VE MEÂSİR	63
4.1. MEÇHUL	63
4.2. MA'MER B. MÜSENNÂ'NIN ESERLERİ	64
5. ENSÂB	64
5.1. MEÇHUL	65
5.2. ET-TEŞCİR	65
5.3. KİTÂB FÎ'N-NESEB	65
5.4. KİTÂBÜ'N-NESEBİ'L-KEBİR.....	65
5.5. KİTÂBÜ NESEBİ HİNDİF VE AHBÂRUHÂ.....	66
5.6. KİTÂBÜ HAZFİN MİN NESEBİ KUREYŞ.....	66
5.7. KİTÂBÜ CEMÂHİRİ'L-KABÂİL	66
5.8. MA'MER B. MÜSENNÂ'NIN ENSÂBA DAİR ESERLERİ.....	67
5.9. KİTÂBÜ'N-NESEB	67
6. HZ. PEYGAMBER'İN HAYATINA DAİR ESERLER	67
6.1. SİYER VE MEGÂZÎ.....	67

6.1.1. Kitâbü'l-Megâzî	67
6.1.2. Kitâbü'l-Megâzî	68
6.1.3. Kitâbü'l-Megâzî	68
6.1.4. Es-Sîretü'n-Nebeviyye	68
6.1.5. Kitâbü'l-Megâzî	69
6.1.6. Kitâbü Ahbâri'n-Nebî	69
6.2. HZ. PEYGAMBER'E DAİR MONOGRAFİLER	70
6.2.1. Tesmiyetü Ezvâci'n-Nebî	70
6.2.2. Medâinî'nin Eserleri	70
7. TABAKÂT	71
7.1. Umûmî Tabakat	71
7.1.1. Kitâbü't-Tabakâti'l-Kübrâ	71
7.1.2. Kitâbü't-Tabakâti's-Sağîr	72
7.1.3. Kitâbü't-Tabakât (Tabakâtü'r-Ruvât)	72
7.2. HADİS TABAKÂTI	73
7.2.1. Ed-Du`afâ	73
7.3. MESLEKÎ TABAKÂT	73
7.3.1. Kitâbü Kudâti'l-Basra	73
7.3.2. Kitâbü Tabakâtü'l-Kurrâ	73
8. FÛTÛHÂT	73
8.1. MA`MER B. MÛSENNÂ`NİN ESERLERİ	74
8.2. KİTÂBÛ'L-FÛTÛH	74
8.3. MEDÂİNÎ`NİN ESERLERİ	74
9. İSLÂM TARİHİNE DAİR ESERLER	76
9.1 KRONOLOJİK TARİH KİTAPLARI	76
9.1.1. Kitâbü't-Târîh	76
9.2. İSLÂM TARİHİNE DAİR MONOGRAFİK ESERLER	77
9.2.1. Ma`mer b. Müsennâ`nın Eserleri	77
9.2.2. Asmaî`nin Eserleri	77
9.2.3. Abbâs b. Bekkâr`ın Eserleri	77
9.2.4. Kitâbü'l-Ezârika	77
9.2.5 Medâinî`nin Eserleri	78
10. ŞEHİR TARİHİ	78
10.1. MA`MER B. MÛSENNÂ`NİN ESERLERİ	79
10.2. MEDÂİNÎ`NİN ÇEŞİTLİ ŞEHİRLERE DAİR ESERLERİ	79
11. KÜLTÜR TARİHİ	80
11.1. MA`MER B. MÛSENNÂ`NİN ESERLERİ	80
11.2. KİTÂBÛ TÂRÎHÎ'Z-ZEMNÂ VE'L-URCÂN VE'L-MERDÂ VE'L-UMYÂN	80
12. ÇEVİRİ ESERLER	80
12.1. SİYERU'L-MULÛK (HUDÂYNÂME)	80
12.2. KİTÂBÛ'T-TÂC FÎ SÎRETİ ENÛŞİRVÂN	81
12.3. KİTÂBÛ'S-SEGÎSERÂN	81
SONUÇ	82
KAYNAKLAR	85
ÖZGEÇMİŞ	92

KISALTMALAR

- b. : ibn
bk. : bakınız
C. : Cilt
DİA : Diyanet İslam Ansiklopedisi
ed. : edit
h. : hicrî
Hz. : hazreti
nşr. : neşreden
ö. : ölüm tarihi
s. : sayfa
sy. : sayı
TDV : Türkiye Diyanet Vakfı
thk. : tahkîk eden
trc. : tercüme eden
ts. : tarihsiz

GİRİŞ

KONU

Her ilmin tarihi olduğu gibi tarih ilminin de tarihi vardır. Tarih ilminin tarihine tarihçilik denir. Bu araştırmanın temel konusu tarih ilminin tarihidir. Her medeniyet gibi İslâm medeniyeti de kendi tarih tasavvurunu ortaya koymuş ve tarih alanında insanlığın ilmî mirasına sayısız eser kazandırmıştır. Tarihçilik İslâm dünyasında en çok önem gören ilimlerden birisi olmuştur.¹ Müslümanların tarih yazımına nasıl ve neden başladıkları geçmişten bu güne bir merak konusu olmuş bu hususta İslâm dünyasında ve batıda pek çok ilim adamı çeşitli eserler kaleme almıştır. İslâm dünyasında ilk dönemlerde tarih alanında yazılan müstakil eserlerin başında veya çeşitli ilimler tasnifi kitaplarında tarihten bahsedilmiş ve bu alanda çalışma yapan isimler ve eserlerinden bahsedilmiştir. Fakat tarihçiliği dair müstakil eserin ortaya çıkması hicrî 9. yüzyılda mümkün olmuştur. Tarihçiliğe dair yazılmış ilk müstakil kitap Muhyiddîn el-Kâfiyeci (ö. 879\1474) tarafından kaleme alınan *el-Muhtasar fi İlmi't-Târîh* adlı eserdir. Kafiyeci'den sonra Suyûtî ve Sehavî gibi müellifler de bu alana dair müstakil eserler kaleme almışlardır. Fakat 16. Yüzyıldan sonra İslâm dünyasında pek çok ilimde hâkim olan duraklama tarihçilik alanında da etkili olmuş bu alanda yeni şeyler söyleyen bir çalışma ortaya çıkmamıştır. 19. Yüzyılda Batıda müsteşrikler tarafından İslâm tarihçiliğine dair önemli eserler kaleme alınmış bunun neticesinde İslâm dünyasında bu alandaki çalışmalar tekrar canlanmıştır. İslâm tarihçiliğine dair Doğuda yazılmış en kapsamlı eser Şakir Mustafa'nın (ö. 1997) *et-Târîhu'l-Arabî ve'l-Müerrihûn* adlı eseridir.

Ülkemizde bu alanda verilen ilk eser M. Şemseddin Günaltay (ö. 1961) tarafından kaleme alınan *İslam Tarihi'nin Kaynakları* adlı eserdir. Günaltay'ı A. Zeki Velîdî Togan'ın (ö. 1970) *Tarihte Usûl* adlı çalışması izlemiştir. Ramazan Şeşen tarafından telif edilen *Müslümanlarda Tarih-Coğrafya Yazıcılığı* adlı eser için ülkemizde bu alanda yazılmış en kapsamlı eserdir diyebilir. Bununla birlikte Şeşen'in eseri, Şakir Mustafa'nın eseriyle kıyaslandığında çok muhtasar kalmaktadır. Görüldüğü üzere ülkemizde İslâm tarihçiliğine dair kapsamlı bir eser verilmemiştir. Bu alanda

¹Ramazan Şeşen, *Müslümanlarda tarih-coğrafya yazıcılığı*, İstanbul: İslâm Tarih, Sanat ve Kültürünü Araştırma Vakfı (İSAR), 1998, s. 1.

yapılmış olan pek çok kıymetli çalışmayla beraber hala alandaki boşluk dolduramamıştır.

Bu çalışmamızın konusu İslâm Dünyasında ilimlerin teşekkül ettiği hicrî ilk iki yüzyılda Basralı tarihçiler ve Basra’da tarih yazım türleridir. Araştırma öncelikle kısaca tarih ilminden ve tarihin bir ilim olarak İslâm dünyasında nasıl bir seyir izlediğinden söz etmektedir. Daha sonra araştırmamıza konu olan Basra’nın hicrî ilk iki asırdaki siyasî tarihinden muhtasar ve kronolojik olarak bahsedilmiştir. Basra’nın siyasî tarihinden sonra sosyo-ekonomik vaziyeti ve ilmî ortamı hakkında bilgi verilerek şehrin mezkûr tarihteki vaziyeti kısa ve öz bir şekilde sunulmuştur. Birinci bölümün sonunda Basra’da tarih yazıcılığına tesir eden çeşitli âmiller ele alınmıştır. Çalışmamızın “Hicrî İlk İki Asırda Tarihe Dair Eser Veren Basralı Müellifler” başlıklı ikinci bölümünde vefat tarihi h. 250 yılından önce olan Basralı, tarihe dair eser vermiş müellifler ele alınacaktır. Müellifler vefat tarihlerine göre kronolojik olarak sıralanacak, öncelikle biyografileri ardından da ilmî şahsiyetleri hakkında muhtasar bilgiler verilecektir. Bu müelliflerden bazıları hakkında kapsamlı ve hacimli araştırmalar varken bazıları hakkında yazılmış bir makale dahi bulunmamaktadır. Müelliflerin hayatlarını tafsilatlı olarak ele almak hem çok hacimli olacağı hem de araştırmamızın asıl konusunun dışına çıkacağı için muhtasar bir şekilde ele alınacaktır. Müelliflerin hayatının çoğunu Basra’da geçirmiş olmaları veya Basra’da yetişmiş olmalarına dikkat edilerek kısa süreli Basra’da bulunan kişiler bu müellifler arasına dâhil edilmeyecektir. Araştırmanın “Hicrî İlk İki Asırda Basra’da Tarih Yazım Türleri” adlı üçüncü bölümünde öncelikle tarih yazım türleri hakkında bilgi verilecek ardından kronolojik olarak Basra’da bu türlerde verilen eserler sıralanacaktır. Eserlerin öncelikle tam ismi veya isimleri daha sonra müellifleri belirtilecektir. Eserler hakkında bilgi verilirken eğer eser günümüze ulaşmış ve basılmışsa bir matbu nüshasına atıf yapılacak, eğer matbu değilse yazma nüsha veya nüshalarının nerelerde bulunduğu belirtilecektir. Günümüze ulaşmayan eserler hakkında bilgi verilirken eserden atıfta bulunan veya eserden bahseden kitapların verdiği bilgiler zikredilecektir. Bunların dışında eserler hakkında yazılmış müstakil kitaplar ve makaleler de daha kapsamlı bilgi vermek ve birincil kaynaklarda verilen bilgileri tamamlamak için kullanılacaktır Çalışma sonuç bölümüyle son bulacaktır.

METOT

Araştırmaya Basra'nın siyasî tarihini ele alan kaynaklar taranarak başlanmış buradan hareketle şehrin ilmî ve sosyal tarihi hakkında malumat veren eserlere ulaşılmıştır. Bundan sonra üçüncü bölümün konusu olan müelliflerin hayatları birincil ve ikincil kaynaklar kullanılarak tespit edilmiş, müelliflerin eserleri tespit edilmiştir. Bunlar tespit edilirken Fuat Sezgin'in *Tarihi Türesi'l-Arabî* ve İbnü'n-Nedîm'in *el-Fihrist* adlı eserleri en önemli başvuru kaynağı olmuştur. Ayrıca tabakat ve teracim kitapları ve ele alınan müellifler hakkında yazılmış tezler ve bilimsel makaleler de sıklıkla kullanılmıştır. Müelliflerin öncelikle tam isimlerine değinilmiş ardından doğum tarihi ve yerleri aileleri, hangi şehirlerde buldukları ve nerede hangi tarihte vefat ettikleri tespit edilmiştir. İlmî şahsiyetleri ele alınırken hayatları hakkında bilgi veren kaynaklar yanında müelliflerin eserleri ve bu eserlere dair yazılmış makale ve tezlerden istifade edilmiştir.

Tezin ikinci ve birinci bölümünü önemli ölçüde son bölümde ele aldığımız müelliflerin eserleri ve tarih yazıcılıklarına etki eden unsurlar tarafından şekillendirilmiştir. Öncelikle araştırmamıza konu olan müelliflerin eserlerini hangi amaçla veya hangi âmil tesiriyle yazdıklarına bakılarak bu amaç ve âmiller belirlenmiş ve tezin birinci bölümünde bir anabâşlık altında incelenmiştir. Daha sonra ikinci bölüm hazırlanırken edinilen bilgilerle üçüncü bölümdeki eser türleri birer başlık olarak tespit edilip bu başlıklar kısaca açıklanmış ardından bu türlere ait eserler müelliflerinin vefat tarihleri esas alınarak sıralanmış ve eserler hakkında malumat verilmiştir.

**I. BÖLÜM: HİCRÎ İLK İKİ ASIRDA BASRA TARİH YAZICILIĞINI
BAŞLATAN ÂMİLLER**

1. TARİH

1.1. TARİH KELİMESİNİN KÖKENİ VE ANLAMI

Türkçe'ye Arapça'dan geçmiş olan tarih kelimesinin sözlük anlamı, bir şeyin zamanının bilinmesidir.² Kelime Sâmi dillerde bulunan “arh” kökünden türemiştir. Tarihin Avrupa dillerindeki karşılığı Antik Yunanca kökenli “chronologie” ve “historie” kelimeleridir. Antik Yunanca “İstoria” Arapça'ya “اسطورة” olarak geçmiş fakat tarih değil destan ve masal anlamlarında kullanılmıştır.³ Yemen Arapçası'nda İslâm öncesi dönemden beri kullanılmakta olan tarih kelimesi “chronologie” anlamını taşıyordu. Hicrî takvimin kabûlüyle tarih kelimesi bütün Araplar tarafından kullanılmaya başlandı. İslâm'ın ilk asırlarında “chronologie” anlamında tarih, “historie” için ahbâr kelimeleri kullanılmıştır. Hicrî ikinci asırdan itibaren tarih “historie” anlamında kullanılmış, üçüncü asırda bir ilmin adı olmuştur.⁴

1.2. TARİHİN TANIMI

Tarihin kapsamlı bir tanımını yapmak oldukça güçtür. Tarihe bakış açısı değiştikçe tarihin tanımı da değişmektedir.⁵ İslâm dünyasında tarih ilk dönemlerden itibaren ilgi görmüş, tarihe farklı yaklaşımlar olmuştur. Fârâbî (ö. 339/950), İbn Sînâ (ö. 428/1037) gibi Meşşâî filozoflar tarihi bir ilim olarak görmemiş, ilimler tasnifi yaparken tarihi zikretmemişlerdir. Fakat Hârizmî (ö. 387/997) ve İbnü'n-Nedîm (ö. 385/995) tarihi bir ilim olarak kaydedip eserlerinde tarihe ve tarihçilere yer ayırmışlardır. İbn Hazm (ö. 456/1064) ve Fahreddin er-Râzî (ö. 606/1210) tarihi din ilimleri arasında saymışlardır. İbn Haldûn (ö. 808/1406) tarihi bir sosyal bilim olarak kabul etmiştir.⁶ İbn Haldûn tarihi, “Tarih bir zamana veya millete ait olayların anlatımıdır.”, “Tarih dünyanın mamur olmasının temeli olan insan toplumlarından, bu toplumlarda meydana gelen değişikliklerden, yani devletlerden, insanların yaşayışından, toplumda meydana

²Muhyiddin el-Kâfiyeci, *el-Muhtasar fi İlmi't-Târih*, thk. Muhammed Kemâleddin İzzeddin, 1. b., Beyrut: Âlemi'l-Kütüb, 1990, s. 53.; Muhammed b. Abdullah es-Schavî, *el-İ'lân bi't-Tevbih limen Zemme Ehle't-Târih*, ed. Franz Rosenthal, çev. Salih Ahmed el-Alî, 1. b., Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1986, s. 16.; Hüseyin Nassâr, *Neş'etü't-Tedvîni't-Târihi inde'l-Arab*, Kahire: Mektebetü'n-Nahdatü'l-Mısriyye, t.y., s. 3.

³Zeki Velidi Togan, *Tarihte Usul*, 4. b., İstanbul: Enderun Kitabevi, 1985, s. 2.

⁴Nassâr, *Neş'etü't-Tarih*, s. 4.; Şeşen, *Müslümanlarda tarih-coğrafya yazıcılığı*, ss. 9-11.

⁵Togan, *Usul*, s. 8.

⁶Şeşen, *Müslümanlarda tarih-coğrafya yazıcılığı*, s. 13.

gelen diğerk değişikliklerden bahseder.” şeklinde iki şekilde tanımlar.⁷ Muhyiddîn el-Kâfiyeci (ö. 879/1474) ise tarihi “Zamandan ve zaman içinde olan olaylardan bahseder.” şeklinde tanımlamıştır.⁸ Şemsüddîn es-Sehavî (ö. 902/1497) ise tarihi “Tarihi olayların zamanlarını tâyin ve tespit etmektir.” şeklinde tanımlar.⁹

2. HİCRÎ İLK İKİ YÜZYILDA BASRA

2.1. COĞRAFİ KONUMU

Basra Şehri 29-31 kuzey enlemleri ile 46-48 doğu boylamları arasında yer alır. Bağdat’ın 420 km. güneybatısında, Fırat ve Dicle nehirlerinin birleştiği noktanın 50 km. güney batısında kalmaktadır. Irak Cumhuriyeti’nin ikinci büyük şehridir. Kışları soğuk rüzgârların, yazları ise kavurucu sıcakların etkili olduğu Basra’nın sert bir iklimi vardır.¹⁰ Şehir, Necid ve Suriye’den gelen yollarla İran’dan gelen yolların kesişim noktasında, Basra Körfezi ile “Betâih” denilen bataklık alanların arasında stratejik bir konuma sahiptir.¹¹ Çalışmamıza konu olan eski Basra ise bu günkü Basra şehrine 24 km. uzaklıktaki “ez-Zübeyr” olarak bilinen bölgede kurulmuştur. Eski Basra’daki yerleşim, güvenlik zâfiyeti nedeniyle 900 yılında daha korunaklı olan şuan ki yerleşimin bulunduğu alana kaymıştır.¹²

2.2. KURULUŞU VE GELİŞMESİ

Basra’nın kurulduğu bölgede Büyük İskender zamanında “Teredon” adında bir şehrin varlığı bilinmektedir. Sâsânîler döneminde ise burada “Vehiştabâd Erdeşir” şehri bulunuyordu. Araplar bu şehrin harâbelerinin bulunduğu alana Hüreybe (harabecik) diyorlardı.¹³ İslâm öncesi dönemde Temîm ve Bekir b. Vâil kabileleri bu bölgeye çok yakın yerlerde oturuyorlardı. Mezkûr kabileler zaman zaman Basra’nın kurulduğu

⁷ a.g.e., s. 11.

⁸el-Kâfiyeci, *el-Muhtasar fi İlmî’t-Târîh*, s. 55.

⁹es-Sehavî, *el-İlân bi’t-Tevbîh limen Zemme Ehle’t-Târîh*, s. 19.

¹⁰Abdülhalik Bakır, “Basra”, *TDV İslâm Ansiklopedisi*, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 1992, C. 5, s. 108.; Ali Çelik, *İlk Üç Asırda Basra’da Hadis İlmî*, (Doktora Tezi), Kahramanmaraş: Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi, 2017, ss. 15-16.

¹¹R. Hartmann, “Basra”, *İslâm Ansiklopedisi*, İstanbul: Milli Eğitim Basımevi, 1979, C. 2, s. 320.

¹²Bakır, “Basra”, s. 109.

¹³R. Hartmann, “Basra”, s. 320.; Bakır, “Basra”, s. 108.

bölgeyi ele geçirmek isteseler de bu teşebbüsler Sâsânîler tarafından engellenmiştir.¹⁴ Araplar'ın bu bölgeyi tam anlamıyla ele geçmesi ve bölgenin Araplaşması Hz. Ömer zamanında olmuştur.

2.2.1. HZ. ÖMER DÖNEMİ

Hz. Ömer döneminde Müslüman ordularının güvenliğini temin etmek ve sevkîyatını kolaylaştırmak için ordugâhlar kurulması îcap etmiştir. Hz. Ömer'in Hüreybe'yi fethetmekle vazîfelendirdiği Utbe b. Gazvân, Hz. Ömer'in emri üzerine Müslüman ordusunun kışlayabileceği bir yer araştırmaya başladı. Utbe, hicrî 14 yılında Basra'nın bulunduğu alana emrindeki askerleri yerleştirdi.¹⁵ Bu bölgenin güneyden Basra Körfezi, doğudan ve kuzeyden Fırat ve Şattûlarap nehirleri tarafından doğal olarak konuruyor olması ve Medine'yle arasında tabî bir engel bulunmaması şehrin buraya kurulmasında etkili oldu.¹⁶

Basra'nın ilk yapıları Utbe b. Gazvân tarafından kamıştan inşa ettirilen mescit, idare merkezi, hapishane ve dîvan binalarıydı. Askerler bu idarî yapıların etrafına aynı şekilde kamıştan basit barınaklar inşa ettiler. Bu barınakları oluşturan kamışlar sefer zamanında toplanıp bir yere yığılıyor, ordu Basra'ya dönünce tekrar inşa ediliyordu. Utbe b. Gazvân'dan sonra Basra valisi olarak Hz. Ömer, Muğîre b. Şu'be'yi görevlendirdi.¹⁷ Muğîre'nin kısa süren vilâyetinden sonra Hz. Ömer, Ebû Mûsâ el-Eş'arî'yi Basra valisi olarak görevlendirdi. Ebû Mûsâ el-Eş'arî kamıştan inşa edilmiş olan şehirde sık sık yangınlar çıktığını söyleyerek şehri kerpiçten inşa etmek için halifeden izin istemiştir. Böylece Ebû Mûsâ el-Eş'arî'nin vali olduğu 17 yılından sonra hem idarî binalar hem de sivil konutlar kerpiçten basit yapılar olarak inşa edilmiştir. Şehrin kuruluş tarihi olarak 16 ve 17 yıllarının da verilmesinin sebebi bu olmalıdır. Zîra 14 yılından 16 yılına kadar Basra bir şehirden çok bir kamp alanına benziyordu. Ayrıca şehre yerleşen askerlerin çok azı yanında ailelerini getirmişti. Fakat 17 yılından sonra

¹⁴Taner Yıldırım, *Abbasîler Dönemi Basra Körfezinde Uluslararası Taşımacılık Ve Ticâret*, (Doktora Tezi), Elazığ: Fırat Üniversitesi, 1012, ss. 26-27.

¹⁵Adem Apak, *Ana Hatlarıyla İslâm Tarihi (2)*, 12. b., İstanbul: Ensar Neşriyat, 2015, ss. 62-63.

¹⁶Çelik, *İlk Üç Asırda Basra'da Hadis İlmî*, s. 11.

¹⁷a.g.e., s. 25.

Basra; binaları, caddeleri ve kanallarıyla bir şehir görünümüne bürünmüş ayrıca pek çok asker, ailesini de şehre getirmişti.¹⁸

Basra'nın ilk sakinleri Sakîf, Süleym, Adî, Belî, Mazin, Yeşkür gibi Utbe b. Gazvân'ın komutasındaki çeşitli Arap kabileleri oldu. Hz. Ömer'in bazı zengin şehirlerin gelirlerini Basra'ya ayırması ve Kûfelilere verdiği hakları Basralılara da vermesi Basra'ya yapılan iskânı hızlandırdı. Arap Yarımadası'nın kuzeyinde, Basra'ya yakın yerlerde yaşayan Teym ve Bekir b. Vâil kabilelerinin pek çok kolu Hz. Ömer döneminde Basra'ya yerleşti.¹⁹ Yine bu dönemde kanallar açılarak şehir su yollarıyla Şattûlarap Nehri'ne bağlandı.²⁰ Arap kabilelerinin yanısıra köle olarak veya kendi istekleriyle gelip bu şehre yerleşen mevâlî de şehrin önemli bir unsuru haline geldi.²¹

2.2.2. HZ. OSMAN DÖNEMİ

Hz. Osman hilâfetinin ilk yıllarında Ebû Mûsâ el-Eş'arî'yi valilik vazifesine devam ettirdi. Basralıların Kureyş'e mensup bir vali istemeleri üzerine 29 yılında Ebû Mûsâ'yı azledip yerine Abdullah b. Âmir'i atadı.²² Yeni vali Horasan ve Sicistan fetihlerini devam ettirdi. Abdullah b. Âmir şehrin îmarıyla da yakından ilgilendi. Basra'nın meşhur çarşısı Sûku'l-Mirbed yeterli gelmeyince yeni bir çarşı inşa ettirdi ve yeni kanallar açtırdı. Abdullah b. Âmir döneminde Bahreyn, Basra'ya bağlandı. Bahreyn'de bulunan Ezd ve Abdülkays kabileleri yoğun şekilde Basra'ya yerleşmeye başladılar. Bu dönemde Basra ordugâh şehir olmaktan çıkıp insanları kendine çeken bir merkez halini aldı.²³ Hz. Osman'ın hilâfetinin son yıllarında çıkan karışıklıklar Basra'yı da doğrudan etkiledi. Hz. Osman'ın öldürülmesiyle sonuçlanan olayda Basra'dan giden bir grup da aktif olarak rol oynamıştı.²⁴

¹⁸R. Hartmann, "Basra", s. 320.; Bakır, "Basra", s. 109.

¹⁹Bakır, "Basra", s. 109.; Apak, *Ana Hatlarıyla İslâm Tarihi (2)*, s. 163.; Çelik, *İlk Üç Asırda Basra'da Hadis İlmi*, ss. 17-17.

²⁰R. Hartmann, "Basra", s. 320.

²¹Çelik, *İlk Üç Asırda Basra'da Hadis İlmi*, ss. 18-19.

²²a.g.e., s. 25.

²³Bakır, "Basra", s. 109.

²⁴Apak, *Ana Hatlarıyla İslâm Tarihi (2)*, ss. 241-242.

2.2.3. HZ. ALİ VE HZ. HASAN DÖNEMLERİ

Hiz. Ali'nin hilâfetini Basralıların bir kısmı kabul edip biat ederken bir kısmı biat etmedi. Bunlar dışında bir gurup da çekimser kalarak Medinelilerle beraber hareket edeceklerini bildirdiler. Hiz. Ali, Vali Abdullah b. Âmir'i azlederek yerine Osman b. Huneyf el-Ensârî'yi tayin etti. Basra'dan ayrılan Abdullah b. Âmir; Hiz. Aişe, Zübeyr b. Avvâm ve Talha b. Ubeydullâh öncülüğünde Hiz. Osman'ın kanını talep eden guruba katıldı. Ve bu gurubun Basra'ya gelmesinde etkili oldu.²⁵ Hiz. Âişe, Talha b. Ubeydullah ve Zübeyr b. Avvâm'ın Basra'ya gelmesiyle Basra, Hiz. Ali'ye karşı muhalefetin merkezi oldu. Hiz. Ali ve Basra Muhalefeti arasında 36 yılında Basra'ya çok yakın olan Hüreybe'de savaş meydana geldi. Tarihe Cemel Vak'ası olarak geçen bu savaşta Basralılar 5000 kadar kayıp vererek ağır bir yenilgiye uğradılar. Bu olaydan sonra Hiz. Ali ile şehir halkı arasında bir kırgınlık girdiği açıktır. Ayrıca Basra'yla rekabet halinde olan Kûfe'nin Hiz. Ali tarafından başkent yapılması da Basra'nın cazibesini azaltmıştı. Buna rağmen Hiz. Ali döneminde Basra'nın nüfusu 60.000'e yaklaştı.²⁶ Cemel Savaşı'ndan sonra Hiz. Ali, Basra'ya amcasının oğlu Abdullah b. Abbâs'ı vali olarak görevlendirdi.²⁷ Yine 36 yılında cereyan eden Sıffîn Savaşı'nda da Basralılar Hiz. Ali'nin saflarında yer aldılar.²⁸ Hiz. Ali ve Şam Valisi Muâviye arasında 37 yılı başında gerçekleşen Tahkîm olayı neticesinde Hiz. Ali'nin ordusundan ayrılan ilk Hâricî gurubu da Basralı Temîm Kabilesi mensuplarıydı.²⁹ Hiz. Ali 40 yılında bir süikastle öldürüldü. Kûfeliler Hiz. Ali'nin oğlu Hiz. Hasan'a biat ettiler. Hiz. Hasan 6 ay kadar sonra karışıklıkların daha da büyümemesi için hilafetten çekildi. Bu altı aylık süre zarfında Hiz. Hasan Basra'ya vali olarak Himran b. Ebân'ı vazifelendirmişti.³⁰

2.2.4. EMEVÎ DÖNEMİ

Muâviye b. Ebî Süfyân, Hiz. Hasan'ın hilâfetten çekilmesiyle 41/661 yılında halife oldu. Basralılar Vali Himran b. Ebân önderliğinde Muâviye'ye direnerek biat

²⁵Çelik, *İlk Üç Asırda Basra'da Hadis İlmî*, s. 26.

²⁶Apak, *Ana Hatlarıyla İslâm Tarihi (2)*, ss. 266-285.; Bakır, "Basra", s. 109.

²⁷Çelik, *İlk Üç Asırda Basra'da Hadis İlmî*, s. 26.

²⁸Bkz. İsmail Yiğit, "Sıffîn Savaşı", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 2009, C. 37, ss. 107-8.

²⁹a.g.e., s. 108.

³⁰Adem Apak, *Ana Hatlarıyla İslâm Tarihi (3)*, 10. b., İstanbul: Ensar Neşriyat, 2015, s. 26.

etmeye yanaşmadılar.³¹ Bunun üzerine Muâviye, Busr b. Ebî Ertât'ın komuta ettiği bir orduyu Basra üzerine gönderdi. Basra'yı kuşatan Busr, kısa süre sonra şehri ele geçirince Muâviye tarafından Basra valisi tayin edildi. Busr'un ardından Muâviye Basra valiliği görevine önce 44/664 yılında Utbe b. Ebî Süfyân'ı ardından 45/665 yılında Ziyâd b. Ebîh'i getirdi.³² Kûfe Valisi Muğîre b. Şu'be'nin ölümünün ardından Muâviye, Kûfe'yi de Ziyâd'a bağlayarak onu Irak genel valisi yaptı. Bu uygulamadan sonra Emevîlerin son yıllarına kadar Kûfe ve Basra tek bir vali tarafından idare edilecekti. On yıl kadar süren karmaşa ve istikrarsızlıktan sonra Basra'da Ziyâd döneminde tekrar huzur ortamı sağlandı. Ziyâd ilk olarak şehirde karmaşaya neden olan 40.000 kadar askeri, aileleriyle beraber Horasan ve Mısır'a gönderdi. Ardından Basra'yı kabilelere göre beş mahalleye (Humusü'l-Basra) ayırdı. Her mahalleye bir mescit inşa ettiren Ziyâd, yeni kanallar ve hamamlar inşa ettirdi. Bu dönemde zenginleşen ve refah seviyesi artan Basra'nın nüfusu 200.000'e yaklaşmıştır.³³

Ziyâd b. Ebîh'in ölümünden sonra 557/675 yılında oğlu Ubeydullah b. Ziyâd, Irak genel valisi tayin edildi. Ubeydullah döneminde, Basra'ya sık sık Haricî saldırıları oluyordu. Vali Ubeydullah görevinin ilk yıllarında Haricilerle mücadele için Buhara'dan getirdiği kalabalık bir okçu birliğini Basra'ya yerleştirdi.³⁴ Ubeydullah'ın valiliği sırasında (61/680) gerçekleşen Kerbelâ Faciası'nda Kûfeliler faal olurken Basralılar bu olaya katılmadılar. Yezîd b. Muâviye'nin ölümünün ardından Ubeydullah yeni halife Muâviye b. Yezîd'e biat etmeyerek Basralılardan kendi adına biat almaya kalkıştı. Temîm Kabilesi'nin karşı koymasıyla başarısız olan Ubeydullah Basrayı terk etti. Ubeydullah'ın gidişinden sonra Basralılar Abdullah b. Zübeyr'in halifeliğini kabul ederek ona katıldılar.³⁵ Bu sırada Basra'da şiddetli bir salgın hastalık ortaya çıktı. Bir aydan fazla süren salgında 100.000'e yakın insan hayatını kaybetti.³⁶ Basra'nın nüfusunun bu dönemde 190.000 olduğunu göz önünde bulundurursak salgının ne kadar şiddetli olduğu anlaşılır.³⁷

³¹Çelik, *İlk Üç Asırda Basra'da Hadis İlmî*, s. 42.

³²a.g.e., s. 26.

³³a.g.e., s. 15.

³⁴Ahmet Turan, "Ubeydullah b. Ziyâd", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 2012, C. 42, s. 29.

³⁵a.g.e., s. 30.

³⁶Çelik, *İlk Üç Asırda Basra'da Hadis İlmî*, s. 43.

³⁷"Ubeydullah b. Ziyâd", s. 30.

Abdullah b. Zübeyr 67-72/687-691 yılları arasında kendisine bağlı kalacak olan Basra'ya Hâris b. Ebî Rabî`i vali olarak gönderdi.³⁸ Bir başka Emevî aleyhtarı Muhtar es-Sekafi'nin Kûfe'yi ele geçirmesinden endişelenen Abdullah b. Zübeyr, Hâris'in yerine kardeşi Mus`ab b. Zübeyr'i Basra valisi yaparak Muhtar'ın üzerine gönderdi. Basra'dan kalabalık bir ordu toplayan Mus`ab, Kûfe'yi muhasara ederek Muhtar'ı ortadan kaldırdı.³⁹ Basra'da genellikle tarım işçisi olarak çalıştırılan Zenc\Zencî adı verilen Doğu Afrikalı köleler 71/690 yılında isyan etti. Pek çok zencînin ölümüyle sonuçlanan isyan kısa sürede bastırıldı.⁴⁰

Abdülmelik b. Mervân hilâfete geldiğinde en büyük rakibi Abdullah b. Zübeyr'di. Abdülmelik, İbn Zübeyr'in gücünü kırmak için Irak'ı ondan almak gerektiğini düşünüyordu. Irak'a güçlü bir ordu gönderen Abdülmelik 72/691 yılında Mus`ab b. Zübeyr'i öldürerek tekrar Emevî idaresini hâkim kıldı. Abdülmelik döneminde Basra ve ona bağlı bölgelerde Haricî isyanları arttı. Haricîlerle mücadele etmesi için Halid b. Abdullah vali olarak Basra'ya gönderildi. Basra'yı tehdit eden Hâricîlere karşı mücadele ettiyse de başarılı olamadı. Hâlid'den sonra Halife Abdülmelik 74/693-694 yılında Kardeşi Bişr b. Mervân'ı Irak Valisi olarak görevlendirdi. Bişr'in kısa süre sonra vefat etmesiyle Haricî tehdidi yine ortadan kaldırılamadı. Bişr'in ardından, Hicaz valiliği esnasında başarılarıyla Halife'nin dikkatini çeken Haccâc b. Yûsuf es-Sekafî 75/695 yılında Irak genel valisi yapıldı.⁴¹

Haccâc daha önce hem Kûfe hem Basra'dan yönetilen Irak'ı tamamen Basra'dan yönetmeye başladı. Haccâc'ın idareyi tamamen Basra'ya taşıması tüm Irak ve Horasan'ı buradan yönetmesi şehri bir eyalet merkezi haline getirmiştir. Bu dönemde uzun süredir karışıklık içinde bulunan Basra'da yeniden asayiş temin edildi.⁴² Her ne kadar asayiş temin edip huzuru sağlasa da Haccâc'ın baskıcı yönetimi Basralılar tarafından hoş karşılanmadı. Yönetimi eleştirenlere verilen sert cezalar, Mevâlînin dîvanlarda göreve getirilmemesi ve ulemaya yapılan baskılar Emevî yönetiminin sevilmemesine neden oldu. Haccâc'ın valiliği sırasında 80/699 yılında Basra'da yeni bir salgın hastalık ortaya

³⁸Çelik, *İlk Üç Asırda Basra'da Hadis İlmî*, s. 27.

³⁹Apak, *Ana Hatlarıyla İslâm Tarihi (3)*, s. 115.

⁴⁰Mustafa Demirci, "Zenc", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 2013, C. 44, s. 250.

⁴¹Apak, *Ana Hatlarıyla İslâm Tarihi (3)*, ss. 140-141.

⁴²Bakır, "Basra", ss. 108-11.

çıktı. Hastalık nedeniyle 50.000 kadar insan hayatını kaybetti.⁴³ Ayrıca Haccâc döneminde (75/695) Şîr Zencî önderliğinde ikinci bir zencî isyanı çıktı.⁴⁴

Haccâc'ın 95/714 yılında ölümünden bir yıl sonra Halife Abdülmelik de vefat etti.⁴⁵ Yeni halife Süleyman b. Abdülmelik, Yezid b. Mühelleb'i Irak genel valisi yaptı. Mühelleb döneminde kabile asabiyeti önem kazandı. Mühelleb'in mensup olduğu Ezd Kabilesi Basra'da Kaysîlere üstün duruma gelmişti.⁴⁶ Ömer b. Abdülazîz halife olduktan sonra 102/720 yılında Yezîd'i görevden alıp tutukladı. Muâviye döneminden beri genel valilerle yönetilen Irak'ı tekrar Kûfe ve Basra olarak iki vilâyete ayırdı. Adî b. Ertât el-Fezarî'yi Basra'ya vali tayin etti. Ömer b. Abdülazîz döneminde tüm ülkede olduğu gibi Basra'da da kısa süreli barış ortamı hâkim oldu.⁴⁷

Ömer b. Abdülazîz'in ölümünden sonra Yezîd b. Abdülmelik halife oldu. Kaysî kabilelerin desteğiyle başa gelen Yezîd, Yemenli kabilelere mensup valileri görevden aldı. Yemenli Ezd kabilesine mensup eski vali Yezîd b. Mühelleb isyan ederek 101/719 Ezdlilerin desteğiyle Basra'yı ele geçirdi. İbn Mühelleb İsyanı'nın bastırılmasından sonra Basralı Ezdlilerin çoğu katledildi. Asayişini temin eden Yezîd b. Abdülmelik Yemenlilere düşmanlığı ile tanınan Ömer b. Hübeyre'yi Irak valisi yaptı.⁴⁸ İbn Mühelleb isyanında 30.000'e yakın Basralı hayatını kaybetmiştir.⁴⁹ Yezid'in ardından iktidara gelen Hişam b. Abdülmelik Yemenlilere daha müsâmahakâr davrandı. Ömer b. Hübeyreyi azlederek (105/724) daha ılımlı birisi olan Hâlid b. Abdullah el-Kasrî'yi Irak valisi tayin etti.⁵⁰ Fakat Kaysî kabilelerin baskıları sonucu el-Kasrî'yi azledip 120/738 yılında Yûsuf b. Ömer es-Sekafî'yi tayin etti.⁵¹

Görüldüğü üzere Emevîler'in sonuna doğru Kaysî-Yemenî mücadelesi onarılamaz bir yaraya dönüşmüştür. Bu mücadelenin Basradaki temsilcileri Kaysî, Abdülkays, Bekir b. Vâil ve Temîm kabileleri ile Yemenli Ezd kabilesi olmuştur. Muâviye döneminde Basra'daki nüfusları artan Ezdliler Abdülkays ve Temîm'e zaman zaman üstünlük sağladılar. Öyleki İbn Mühelleb İsyanı sırasında Basra'nın hâkimi

⁴³Çelik, *İlk Üç Asırda Basra'da Hadis İlmî*, s. 43.

⁴⁴Demirci, "Zenc", s. 250.

⁴⁵Apak, *Ana Hatlarıyla İslâm Tarihi (3)*, s. 188.

⁴⁶a.g.e., ss. 191-192.

⁴⁷a.g.e., s. 203.

⁴⁸a.g.e., s. 210.

⁴⁹Çelik, *İlk Üç Asırda Basra'da Hadis İlmî*, s. 43.

⁵⁰Apak, *Ana Hatlarıyla İslâm Tarihi (3)*, ss. 216-217.

⁵¹a.g.e., s. 219.

olmuşlardı. İsyanın ardından büyük bir kıyım uğrayan Ezdlilerin çoğu öldürüldü ve Basra'daki Ezd hâkimiyeti sona erdi.⁵²

Basra'da birisi 116/734 diğeri 130/748 yılında başlayan iki büyük veba salgını oldu. Özellikle ikinci salgın çok şiddetli olmuş 60.000 kadar insan hayatını kaybetmiş çok sayıda insan da Basra'yı terk etmişti. Salgınlara rağmen Basra kısa sürede kendini toparlayıp nüfusunu tekrar attırmıştır. Zira bu salgınlardan sonra yapılan bir sayımda Basra'nın nüfusu 300.000 olarak tespit edilmiştir.⁵³

Abbasî ihtilâlinin vuku bulduğu sırada Basra'da Emevî valisi Müslim b. Kuteybe bulunuyordu. Müslim, şehri teslim etmeyip direndi. Bu direniş sonucunda Müslim'le beraber 11.000 Basralı hayatını kaybetti. Basra ağır bir hasar alarak harabeye dönüştü.⁵⁴

2.2.5. ABBASÎ DÖNEMİ (132/750-200/816)

İlk Abbasî Halifesi Ebü'l-Abbâs es-Seffâh, Müslim b. Kuteybe'nin öldürülmesinin ardından Yezîd b. Mühelleb'in torunu Süfyân b. Muâviye'yi Basra valisi tayin etti. Kısa süre sonra sonra es-Seffâh, Süfyân'ı azlederek Abbâsî ailesine mensup Süleyman b. Ali'yi Basra'ya vali tayin etti.⁵⁵ Halife Mansûr'un faaliyetleri içinde Basra'yı en çok etkileyen 145/762-763 yılında Bağdat'ı inşa ettirmesi oldu.⁵⁶ O güne kadar Kûfe ve Basra Irak'ın en önemli iki şehriydi. Bağdat'ın kuruluşuyla Basra siyasî önemini kaybetmekle beraber Bağdat'a göç de vermiştir. Fakat şehrin akıbeti Kûfe gibi olmamış siyasî olmasa da iktisadî ve ilmî olarak gelişmesine devam etmiştir.⁵⁷

Halife Mansûr döneminde gerçekleşen bir diğeri mühim hadise Hz. Hasan'ın torunlarından Muhammed b. Abdullah en-Nefsü'z-Zekiyye'nin isyanı oldu. Muhammed, Medîne'de isyan ederken kardeşi İbrahim'de Basra'da isyan etti. İbrahim Basra ve Basra'ya bağlı şehirlerden topladığı orduyla Halife Mansûr'un karşısına çıktı. Mansûr'un zaferiyle sonuçlanan savaşta 146/763 yılında İbrahim öldürüldü.⁵⁸ Bağdat'ın inşası devam ederken gerçekleşen bu isyan sonucunda 20.000 kadar Basralı ölmüş, bir

⁵²R. Hartmann, "Basra", s. 320.

⁵³Çelik, *İlk Üç Asırda Basra'da Hadis İlmî*, s. 43.

⁵⁴a.g.e., s. 28.

⁵⁵a.g.e., s. 29.

⁵⁶Adem Apak, *Ana Hatlarıyla İslâm Tarihi (4)*, 6. b., İstanbul: Ensar Neşriyat, 2014, s. 95.

⁵⁷R. Hartmann, "Basra", s. 321.

⁵⁸Apak, *Ana Hatlarıyla İslâm Tarihi (4)*, ss. 80-84.

kısmı da Bağdat'a sürülmüştür.⁵⁹ Mansur döneminde Basra'da ortaya çıkan bir diğer isyan hareketi de üçüncü Zencî isyânı oldu. İsyân Basra kadısı Sevvâr b. Abdullâh tarafından bastırıldı.⁶⁰ Abbasîlerin ilk yıllarında çıkan karışıklıklarda Basra ağır hasarlar almıştı. Şehri imar etmek için Halife Mansûr bir sur inşa ettirip hendekler kazdırmış,⁶¹ oğlu Mehdî de Basra Mescidi'ni genişletmişti.⁶² Emevîlerin son yıllarından beri süregelen savaşlar ve salgın hastalıklar Basra'yı çok yıpratmıştı. Nihayet Harun er-Reşîd zamanında Basra özlediği huzur ortamına kavuştu. Siyasî istikrarın sonucu olarak şehirde ilmî ve kültürel çalışmalar hız kazandı. Bu dönemde Basra'da ortaya çıkmış ve gelişmiş olan Mu'tezile Mezhebi'nin etkinliği artmıştır. Pek çok Basralı Mu'tezilî Bağdat'a giderek görüşlerini yaydılar. Bu görüşlerin saray çevrelerinde de taraftar bulması, zamanla mezhebi devletin resmî mezhebi haline getirdi. Me'mûn döneminde Mu'tezile'nin "Halku'l-Kur'an" hakkındaki görüşleri herkese dayatılmış, bu da "mihne" olarak adlandırılan bir fikrî baskı ortamı oluşturmuştu.⁶³ Mihne döneminden Basra da etkilenmiş Halife b. Hayyât gibi Basralı ehl-i hadisten bazı zatlar soruşturma geçirmiştir.⁶⁴

2.3. SOSYO-EKONOMİK DURUMU

2.3.1. DEMOGRAFİK YAPI

Basra'nın kurucu unsuru ve idarecileri Araplardı. Utbe b. Gazvân'ın kurduğu ordugâh şehre ilk yerleşenler Sakîf, Süleym, Adî, Belî, Mazin, Yeşkür gibi çeşitlili Arap kabilelerine mensuptular.⁶⁵ Ebû Mûsâ el-Eş'arî döneminde Teym ve Bekir b. Vâil kabilelerinin pek çok kolu Basra'ya yerleşti.⁶⁶ Abdullah b. Âmir döneminde Bahreyn'in Basra'ya bağlanmasıyla Bahreyn'de yaşayan Ezd ve Abdülkays kabileleri de Basra'ya

⁵⁹Çelik, *İlk Üç Asırda Basra'da Hadis İlmî*, ss. 43-44.

⁶⁰Demirci, "Zenc", s. 250.

⁶¹Bakır, "Basra", s. 110.

⁶²Apak, *Ana Hatlarıyla İslâm Tarihi (4)*, s. 113.

⁶³a.g.e., ss. 197-202.; Çelik, *İlk Üç Asırda Basra'da Hadis İlmî*, ss. 65-66.

⁶⁴Mustafa Fayda, "Halife b. Hayyât", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 1997, C. 15, s. 301.

⁶⁵Apak, *Ana Hatlarıyla İslâm Tarihi (2)*, s. 163.

⁶⁶Bakır, "Basra", s. 109.; Apak, *Ana Hatlarıyla İslâm Tarihi (2)*, s. 163.; Çelik, *İlk Üç Asırda Basra'da Hadis İlmî*, ss. 17-17.

yerleştiler.⁶⁷ Bunların dışında Medine'den Ensar'a mensup pek çok aile de Basra'ya yerleşti.⁶⁸ Ziyâd b. Ebîh Basra'da her birine orada oturan kabîlelerin ismi verilen beş büyük Mahalle (Humusu'l-Basra) kurdu. Bunlar: Hicaz'dan gelen kabîlelerin oturduğu Ehlü'l-Âliye Mahallesi, Ezd Mahallesi, Temîm Mahallesi, Abdülkays Mahallesi ve Bekir b. Vâil Mahallesi'dir.⁶⁹

İslâm öncesi dönemde de Irak'a yakın bölgelerde oturan Temîm, Bekir b. Vâil ve Bahreyn'den gelen Abdülkays kabîlelerinin mensub olduğu Adnânîler Şehirdeki Arapların çoğunluğunu oluşturuyordu. Bahrey'den gelen Kahtânîlere mensup olan Ezd kabîlesi de hatırı sayılır bir nüfusa sahipti.⁷⁰ Emevîler döneminde kabîle rekabetinin canlanmasıyla Basra'da Adnânî-Kahtânî atışması yaşandı. Başlarda Temîm ve Abdülkayslıların başını çektiği Adnânîler Şehirde hâkimken, Yezîd b. Mühelleb döneminde Kahtânîlerden olan Ezd yönetimi ele aldı. Mühelleb isyânının en büyük destekçisi olan Ezdlilerin pek çoğunun öldürölüp, kalanların sürgüne gönderilmesiyle Adnânîler Basra'da tekrar baskın güç oldular.⁷¹

Basra'daki ictimâî yapının bir diğer kurucu unsuru Mevâlîdir. Mevâlî kavramı genellikle azat edilmiş köleler veya velâ (koruyucu, yardımcı) yoluyla bir Arap kabîlesine bağlanan Arap olmayan Müslümanlar için kullanılmıştır. Basra, Horasan ve İran fetihleri'nin merkezi olduğu için Şehre esir olarak çok fazla Farişî getirilmişti. Bunların pek çoğu Müslüman olunca azat edilmiş ve kendilerini azat eden kabîlenin veya Şahsın adıyla anılmıştır.⁷² Araştırmamıza konu olan Basralı müelliflerin çoğunluğunun mevâlîden olduğunu da göz önünde bulundurursak özellikle hicri ikinci yüzyıldan itibaren Mevâlînin Basra'da etkin olduğunu söyleyebiliriz.

Basra'daki Mevâlî sadece köle olarak gelenler değildi. İranlı ve Türk savaşçılar da getirilip Şehre iskân edilmişlerdi. Saldırılara karşı Şehri korumak için İranlı süvarîler (esâvire) getirilip yerleştirilmişti. Bu süvariler Temîm kabîlesinin müttefikiydi.⁷³ Ubeydullah b. Ziyâd Mâverâünnehir'den 2.000 Türk savaşçıyı Yemâme'deki Haricî

⁶⁷Bakır, "Basra", s. 109.

⁶⁸Apak, *Ana Hatlarıyla İslâm Tarihi (2)*, s. 163.

⁶⁹elik, *İlk Üç Asırda Basra'da Hadis İlmî*, s. 14.

⁷⁰a.g.e., s. 17.

⁷¹Apak, *Ana Hatlarıyla İslâm Tarihi (3)*, s. 210.

⁷²elik, *İlk Üç Asırda Basra'da Hadis İlmî*, ss. 17-19.

⁷³Bakır, "Basra", s. 110.

isyanlarını bastırmak için getirip Basraya yerleştirmişti. Bu Türk askerlere devlet tarafından maaş ödeniyordu.⁷⁴

Basra'nın içerisinde bulunduğu, Sevâd olarak adlandırılan Güney Mezopotamya bereketli topraklara sahiptir. Bu toprakrakların işlenmesi için Sâsânîler devrinden beri yoğun olarak köleler kullanılıyordu. İslâmî dönemde de bu uygulama sürmüş ve Sevâd'a çok sayıda siyahî köle getirilmiştir. Sûdân veya humrân olarak da anılan bu köleler için daha çok zenc veya zencî ismi kullanılıyordu. Zencî köleler genellikle Habeşistân, Sûdan ve Afrika'nın doğu sahillerinden getiriliyordu. Basra Körfezi'nde bulunan Zîc Adası'nda siyahî köle ticareti yapan korsanlar bulunuyordu. Deniz yoluyla Basra'ya getirilen köleler tarlalarda ağır şartlar altında çalışıyorlardı.

Zamanla nüfusu artan zencî köleler Muâviye döneminde savaşlarda kullanılmaya başlandı. Ayrıca Muhtar es-Sekafi kensine destek veren kölelere özgürlük vaat ettiği için Muhtar'ın isyânına pek çok siyâhî köle katıldı. Mus'ab b. Zübeyr'in Basra valisi olduğu yıllarda zencî köleler “Şîr Zencî” lakaplı Abdullah b. Cârûd önderliğinde isyan ettiler Birisi Haccâc diğeri Halîfe Mansûr döneminde iki zencî isyanı daha çıktı. Fakat bu isyanların en şiddetlisi Sâhibüz-Zenc Ali b. Muhammed önderliğinde 255-269\869-883 yılları arasında Basra'da çıkmış tüm Sevâd bölgesine yayılmıştır. Yaklaşık 500.000 zencînin katıldığı bu isyanda Basra yağmalanmış ve harabeye dönmüştür.⁷⁵ Başlangıçta Zencîler sadece tarım işçisiyken, zamanla toplumun çeşitli tabakalarına yayılarak siyâsî ve ilmî faaliyetlere katıldılar. Çalışmaza konu olan nesep âlimi Ebü'l-Yakzân'da zencî bir aileden geliyordu.

Tüm İslâm âleminde olduğu gibi Basra'da da zimmîler bulunuyordu. Zimmî, Müslüman hâkimiyetini tanıyan ve müslümanlarla “zimmet” akdi yapan yahudî, hristiyan, sâbiî ve mecûsîlere verilen isimdir. Diğer etnik ve dinî guruplara nazaran Basra'da zimmî nüfusunun az olduğunu düşünüyoruz.⁷⁶

⁷⁴Çelik, *İlk Üç Asırda Basra'da Hadis İlmî*, s. 16.

⁷⁵Demirci, “Zenc”, s. 250.

⁷⁶Çelik, *İlk Üç Asırda Basra'da Hadis İlmî*, ss. 20-21.

2.3.2. İKTİSADÎ DURUMU

2.3.2.1. TARIM

Basra'nın içinde bulunduğu Sevâd arazisinin bereketli toprakları Sümerler'den beri bu bölgede büyük medeniyetler ortaya çıkarmıştır. Hz. Ömer döneminde bu topraklar Müslümanların eline geçti. Hz. Ömer'in Sevâd arazisinin sınırlarını ve gelirini hesaplatması bölgeye verilen önemi gösterir. Yapılan sayımlara göre Hz. Ömer döneminde bu bölgede 500.000 tarımla uğraşan cizye verebilecek erkek bulunmaktaydı. Yine bu dönemde Sevâd bölgesinin vergileri 100 milyon dirhemi geçiyordu. Muâviye döneminde başlayan toprak ıslahı daha sonra gelen Emevî yöneticileri tarafından da devam ettirildi. Bölgede pek çok kanal açıldı, bataklıklar kurutuldu. Emevîler döneminde yaklaşık 120.000 sulama kanalı bulunuyordu. Abbâsîlerin ilk yıllarında bu bölgeden yıllık 130 milyon dirhem harac toplanıyordu.⁷⁷

Bataklıkların ıslahı ve yeni kanalların açılması Abbasîler döneminde de sürdü. Ziraî üretim bu dönemde o kadar arttı ki; arpa, buğday, pirinç, susam, hurma, keten ve pamuk üretiminde Basra tüm Abbasî ülkesinin talebini karşılayacak kadar üretim yapabiliyordu. Basra bu dönemde dünyanın en büyük hurma ihracatçısıydı. Öyle ki Basra'daki aşırı hurma üretimi iç pazardaki hurma fiyatlarını çok düşürüyordu. Hurma ve tahılın yanında mebzul miktarda yaş sebze üretimi de vardı.⁷⁸

Bölgede var olan ziraî üretiminin artırılması şehirdeki refah seviyesini yükseltti. Bu üretim gelirin Hulefâ-i Râşidîn ve Emevîlerin ilk dönemlerindeki ganimet gelirleri de eklenince Basra iktisadî olarak bir cazibe merkezi oldu.⁷⁹

2.3.2.2. TİCARET

Basra Körfezi'ndeki deniz ticaretinin geçmişi M.Ö. dördüncü yüzyıla kadar gider. Sümerler, Asurlular ve Babilliler'in Basra Körfezi'nde ticaret yaptığı bilinmektedir. Birisi Hint Okyanusu ve Çin Denizi'nden diğeri Doğu Afrika sahillerinden gelen iki önemli deniz yolu Basra Körfezi'nde son buluyordu.⁸⁰

⁷⁷Mustafa Demirci, "Sevâd", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 2009, C. 36, s. 577.

⁷⁸Yıldırım, *Abbasîler Dönemi Basra Körfezinde Uluslararası Taşımacılık Ve Ticâret*, s. 112.

⁷⁹Çelik, *İlk Üç Asırda Basra'da Hadis İlmî*, ss. 23-24.

⁸⁰Yıldırım, *Abbasîler Dönemi Basra Körfezinde Uluslararası Taşımacılık Ve Ticâret*, s. 11.

İslâmiyetten önce Basra'nın bulunduğu alandaki Übülle (Apalogus) Kenti, İpek yolunun deniz yoluyla Hint Okyanusu'ndan gelen kolunun antreposuydu. Übülle'ye gelen gemiler Şattülarap Nehri yoluyla Sâsânî başkenti Medâin'e ulaşıyorlardı.⁸¹

Emevîler'in Sind Bölgesi'ni ele geçirmesiyle Hint deniz ticaretinde Müslümanlar etkin oldular. Hulefâ-i Raşidîn döneminden itibaren Müslümanlar ele geçirdikdikleri liman şehirlerindeki idarî düzeni koruyarak deniz ticaretinin olumsuz etkilenmesini engellediler.⁸² Gelişen ticaret Basra'yı hem ihraç ürünlerin hem de ithal ürünlerin toplandığı bir ticarî merkez yaptı. Bağdat'ın kuruluşundan sonra da deniz ticaretindeki bu konumu nedeniyle Basra, Bağdat'ın denize açılan kapısı olarak önemini korudu.⁸³

Ayrıca Şattülarap Nehri'ni Basra'ya bağlayan Übülle ve Ma`kıl kanalları üzerinde gemilerin hareket edeceği kadar büyüktü. Ticaret malları bu kanallar vasıtasıyla Basra'nın içine kadar taşınabiliyordu.⁸⁴ Gemilerin mal indirip-bindirdiği Kala` adlı liman aynı zamanda bir çarşı gibi işliyordu. Hurma hasadının yapıldığı zamanlarda bu limandan bir günde hurma yüklü 2000 küçük geminin hareket ettiği oluyordu. Kala`da bulunan çarşılarda genellikle gıda maddeleri ve hayvan yemi satılırdı.⁸⁵

Basra'nın en meşhur çarşısı şehir kurulduğundan beri var olan Mirbed'dir. Mirbed zamanla büyümüş el-İbil, Vezzâzîn, Attârin, Saydâllânî, Varrâkîn, Debbâğîn çarşılarını içinde barındıran büyük bir ticâret merkezine dönüşmüştür. Beynelmîlel ticaretin yapıldığı Kala`nın aksine Mirbed daha çok şehir halkının ve çevreden gelenlerin günlük ihtiyaçlarını karşılıyordu. Aynı zamanda Şehrin en büyük caddesi de bu çarşıya bağlandığı için ona da Mirbed ismi verilmişti.⁸⁶

⁸¹Nebi Bozkurt, "İpek Yolu", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 2000, C. 22, s. 371.

⁸²Yıldırım, *Abbasiler Dönemi Basra Körfezinde Uluslararası Taşımacılık Ve Ticâret*, s. 96.

⁸³a.g.e., s. 110.

⁸⁴R. Hartmann, "Basra", s. 321.

⁸⁵Yıldırım, *Abbasiler Dönemi Basra Körfezinde Uluslararası Taşımacılık Ve Ticâret*, ss. 113-114.

⁸⁶a.g.e., s. 113.

2.4. İLMÎ HAYAT

Basra yazının icat edildiği, medeniyetin ilk defa ortaya çıktığı topraklarda kurulmuştur. Bölgedeki ilk medeniyetler olan Sümer ve Akadlar'ın ilmî mirasını Persler devraldı. Büyük İskender'in Mezopotamya'yı işgal etmesinden sonra Helen kültürü ve Mezopotamya kültürü kaynaştı. Sâsânîler devrinde kurulan Cündişâpûr'da Hristiyan, Pagan ve Mecûsî ilmî birikimlerinin kaynaşması sonucu büyük bir felsefe okulu ortaya çıkmıştı. Hz. Ömer döneminde fethedilen Cündişâpûr idari olarak Basra'ya bağlandı.⁸⁷ Emevîler döneminde Cündişâpûrdan Basra'ya göçler olmuştur.⁸⁸

İlmî faaliyetler hicrî ilk iki asırda tüm İslâm Dünyasında olduğu gibi Basra'da da mescitlerde ve Kütüphanelerde yapılıyordu.⁸⁹ Cuma namazının kılındığı Mescidü'l-Câmi` dışında Basra'da irili ufaklı pek çok mescit bulunuyordu. Özellikle dinî ilimler bu mescitlerdeki halkalarda öğretiliyordu. Meşhur âlimlerin ders verdiği mescidler bu âlimlerin adlarıyla anılır olmuştur. Katâde b. Diâme ve Eyyûb es-Sahtiyânî gibi âlimlerin adıyla anılan mescitler buna örnektir. Ayrıca bazı âlimler kendi evlerinde de dersler veriyorlardı.⁹⁰ Basralı âlimler Şu`be b. Haccâc (ö. 160\776) ve Ebû Amr b. el-A`lâ'nın şahsî kütüphaneleri olduğu bilinmektedir.⁹¹

2.4.1. DİNİ İLİMLER

Dinî ilimlerin Basra'daki ilk büyük temsilcileri; Ebû Mûsâ el-Eş`arî, Abdullah b. Abbâs, Enes b. Malik, Muğîre b. Şu`be, İmrân b. Husayn gibi sahabîlerdi. Sahabe neslinde ilimler birbirinden ayrılmış değildi. Ebû Mûsâ el-Eş`arî çok fazla talebe yetiştirmesi, sahip olduğu Kur'an ve fıkıh bilgisiyle Basra'da tüm dinî ilimlerin kurucusu oldu. Tâbiîn neslinde ise Hasan el-Basrî (ö. 110/728), Katâde b. Diâme (ö. 117/735) , Ebû Amr b. el-A`lâ (ö. 154/771), İbn Sîrîn (ö. 110/729), Câbir b. Zeyd (ö.

⁸⁷Mehmet Mahfuz Söylemez, *Bilimin Yitik Şehri Cündişâpûr*, 1. b., Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2015, s. 69.

⁸⁸a.g.e., s. 105.

⁸⁹R. Hartmann, "Basra", s. 321.

⁹⁰Ömer Faruk Maden, *Hicrî III. Asır Ehl-i Hadis Halkaları (Basra Örneği)*, (Yüksek Lisans Tezi), İstanbul: Marmara Üniversitesi, 2018, ss. 47-50.

⁹¹İsmail E. Erünsal, "Kütüphane", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı, 2003, C. 27, s. 11.

93/711), Müslim b. Yesâr (ö. 100/718), Vâsıl b. Atâ (ö. 131/748) gibi zatlar dinî ilimlerde öne çıkmıştır.⁹²

Basra'da tefsir ilminin kurucuları Ebû Mûsâ el-Eş`arî ve Abdullah b. Abbâs gibi sahâbîlerdir. Abdullah b. Abbâs, Basra Mescidi'nde tefsir dersleri veriyordu. İleride Basralılar tarafından geliştirilecek olan lügavî tefsir usûlünü benimseyen Abdullah b. Abbâs Kur'an'ı tefsir ederken Arap şiiirinden de yararlanıyordu. Tabiîn döneminde Hasan el-Basrî ve Katâde b. Diâme, İbn Abbâs'ın tefsir anlayışını devam ettirdiler. Basra'da lügavî tefsir usûlünün yerleşmesi erken dönemlerde Garibü'l-Kur'ân ve Mecâzü'l-Kur'ân türlerinde ilk eserlerin bu şehirde ortaya çıkmasını sağladı.⁹³

Basra'da fıkıh ilminin kurucuları olarak Ebû Mûsâ el-Eş`arî, İmrân b. Husayn ve Enes b. Mâlik'i zikredebiliriz. Zira bu sahabîleri Hz. Ömer insanlara İslâm'ı öğretmeleri için görevlendirmişti. Bunların yanında Hz. Ali döneminde Basra'da bulunan Abdullah b. Abbâs'da fikhî bilgisiyle Basra'yı etkilemiş olmalıdır. Medîne ve Kûfe ile kıyasladığımız zaman Basra'da tanınmış büyük bir fıkıh âliminin (mezhep kurucusu) yetişmediğini görürüz. Diğer şehirlerde ortaya çıkıp gelişen fikhî mezhepler Basra'da görev yapan kadılar aracılığıyla bu şehirde yayılma imkânı bulmuştur.⁹⁴

Çalışmamızın kapsadığı hicrî ilk iki yüzyılda dinî ilimler daha çok hadis olarak naklediliyordu. Hicaz ve Kûfe kadar Basra'da Hadis naklinin önemli merkezlerindendir. Basra'ya pek çok sahabî yerleşmiş bu sahabîlerin hemen hepsi az da olsa hadis nakletmiştir. Enes b. Mâlik ve Abdullah b. Abbâs gibi muksirûndan olan iki sahabînin Basra'da bulunmaları Basra'yı Hadis alanında Kûfe'nin önüne geçirir. Özellikle Enes b. Mâlik'in Basra'ya yerleşmesi ve uzun bir ömür sürmesi onu Basra'da hadis ilminin en önemli kaynağı yapmıştır. Daha sonraki tabakalarda Şu'be b. el-Haccâc, Hasan el-Basrî, Hammâd b. Zeyd gibi hadis imamları Enes b. Mâlik'in talebeleridir.⁹⁵

Tasavvufun hicrî ilk iki asırı kapsayan ilk dönemi zühd dönemi olarak adlandırılır. Zühd'ün temsilcileri ise zâhid veya âbid olarak adlandırılır.⁹⁶ Basra'da zühd hareketinin kurucu ismi ilk dönem zahidlerinin en büyüğü olarak kabul edilen Hasan el-

⁹²Çelik, *İlk Üç Asırda Basra'da Hadis İlmî*, ss. 49-55.

⁹³a.g.e., ss. 55-56.

⁹⁴a.g.e., ss. 61-62.

⁹⁵a.g.e., ss. 140-148.

⁹⁶Süleyman Uludağ, *İslâm Düşüncesinin Yapısı*, 11. b., İstanbul: Dergâh Yayınları, 2017, s. 110.

Basrî'dir. Onun zühd anlayışı Allah korkusu ve hüznün esasına dayanıyordu.⁹⁷ Hasan el-Basrî'nin çağdaşı olan Rabiâtü'l-Adeviyye (ö. 183/804) Basra'daki zühd hareketinin ikinci büyük temsilcisidir. Allah korkusuna dayanan tasavvuf anlayışına yeni bir boyut getiren Rabiâtü'l-Adeviyye, Allah aşkına dayanan tasavvuf akımını başlatmıştır.⁹⁸

2.4.2. DİL İLİMLERİ

Basra'daki bir diğer ilmî çalışma Arap Dili gramer çalışmalarıydı. Arap gramerinin kurucusu Basra'da yetişen Ebü'l-Esved ed-Düelî (ö. 69/788) olmuştur. Ebü'l-Esved'den sonra Nasr b. Âsım el-Leysî (ö. 89/708), Abdurrahmân b. Hüzmü (ö. 117/735) ve Yahyâ b. Ya'mer (ö. 89/708 ?) gramer çalışmalarını devam ettirdi. Bunlardan sonra nahvin en büyük isimlerinden birisi Ebû Amr b. el-A'lâ'dır. Şüphesiz Basra dil ekolünün en büyük âlimi Halil b. Ahmed el-Ferâhîdî olmuştur. (ö. 175/791) Onu öğrencisi Amr b. Osmân es-Sibeveyh (ö. 180/796) takip etti.⁹⁹

2.4.3. FELSEFE

Araştırmamızın kapsadığı hicrî ilk iki asırda Felsefe; mantık, metafizik, matematik, fizik, astronomi, tıp, kimya, ahlâk, siyâset gibi pek çok disiplinden oluşan ilimler bütününe ifade ediyordu. Tarih ve coğrafya o dönemin felsefî düşüncesinde birer ilim olarak görülmüyordu.¹⁰⁰ Bu anlayış Büyük İskender sonrası Klasik Felsefe ile İskender'in fethettiği bölgelerdeki bilgi birikiminin mezcolması sonrasında ortaya çıkan Helenistik Felsefeye dayanır. Müslümanların fethettikleri topraklarda karşılaştıkları en kuvvetli düşünce hareketi Helenistik felsefeydi.¹⁰¹ Bununla beraber Müslümanlar İran ve Hint kültüründen de etkilenmişlerdir. Sâsânî topraklarındaki Cündişâpûr Helen, Hint ve Pers kültürlerinin kaynaştığı büyük bir ilim merkeziydi.¹⁰²

Felsefî birikimin Arapça'ya çevrilmesi Emevîler döneminde başlar. Emevî devrinde yapılan çeviriler felsefenin kapsadığı müspet ilimler ve tıp ilmine yönelikti.

⁹⁷Mustafa Kara, *Tasavvuf Ve Tarikatlar Tarihi*, 14. b., İstanbul: Dergâh Yayınları, 2017, s. 86.

⁹⁸a.g.e., s. 88.

⁹⁹Çelik, *İlk Üç Asırda Basra'da Hadis İlmî*, ss. 56-58.

¹⁰⁰Harun Anay, "Felsefe", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 1995, C. 12, s. 320.

¹⁰¹Mehmet Bayraktar, *İslâm Felsefesine Giriş*, 9. b., Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı, 1012, s. 31.

¹⁰²a.g.e., s. 27.

Fesefeyi doğrudan hedef alan asıl tercüme hareketi ise Abbâsî Halifesi Mansûr devrinde başladı. Bu dönemde Aristo ve Eflatun'un bazı eserleri Süryanîce ve Farsça'dan tercüme edilmişti. Tercüme hareketi Me'mûn devrinde zirveye ulaştı.¹⁰³

Basra'da tercüme hareketinin en kuvvetli temsilcisi İbnü'l-Mukaffa'dır. Onun için filozof demek de yanlış olmaz. Daha çok siyâset felsefesiyle ilgilenen İbnü'l-Mukaffa' Hudâyname, Âyinnâme gibi eserleri Farsça'dan çevirmiştir. Bunun yanında kendisi de Risâle fi'l-Ahlâk adında bir eser kaleme almıştır.¹⁰⁴ İbnü'l-Mukaffa' İsağoci ve Organon tercümeleriyle mantığı İslâm dünyasına tanıttı.¹⁰⁵ İbnü'l-Mukaffa'nın bir diğer çevirisi Kelîle ve Dimne adlı Hint Filozof Beydabâ'ya ait olan eserdir. Bu kitap Hint düşüncesinin İslâm dünyasındaki en önemli tanıtıcısı olmuştur.¹⁰⁶

Basra'daki felsefî çalışma tercüme hareketinden ibaret değildir. Basralı bilginler kendî felsefî görüşlerini ortaya atmış ve bu konuda eserler vermişlerdir. Basralı Nazzâm (ö. 231/845) atomculuğu İslâm dünyasında gündeme getirmiş. Helenistik felsefeyi redderek akla dayalı İslâmî bir felsefe kurmayı denemiştir.¹⁰⁷ İslâm dünyasında saf felsefî düşünceyi amaç edinen ilk isim Basralı Kindî olmuştur. İlk İslâm filozofu olan¹⁰⁸ Kindî'den sonra İhvân-ı Safâ olarak bilinen kimlikleri bilinmeyen filozoflar cemiyeti de Basra'da ortaya çıktı.¹⁰⁹

Felsefe başlığı altında Basra'da ortaya çıkan dil ekolünün çalışmalarını anmak gerekir. Zira bu dilcilerin çalışmaları dil felsefesinin alanına giriyordu. Bu nedenle bu dilciler için “felâsifetü'n-Nahviyyîn” ismi kullanılmıştır. Basra dil ekolünün en büyük iki ismi Halil b. Ahmed ve onun Fars asıllı talebesi Sîbeveyh'dir. Halil b. Ahmed yakın dostu İbnü'l-Mukaffa'nın çevirileriyle mantığı tanıdı. Bilindiği kadarıyla dil bilgisi çalışmalarında mantığı kullanan ilk kişi Halil b. Ahmed olmuştur. Onun yolundan giden Basra dilcilerinin “Ehlü'l-Mantık” olarak adlandırılmasının sebebi de budur.¹¹⁰

¹⁰³a.g.e., ss. 37-44.

¹⁰⁴a.g.e., s. 65.; bkz. İsmail Durmuş, “İbnü'l-Mukaffa”, *TDV İslâm Ansiklopedisi*, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 2000, C. 21, ss. 130-34.

¹⁰⁵Bayrakdar, *İslâm Felsefesine Giriş*, s. 134.

¹⁰⁶a.g.e., s. 68.

¹⁰⁷a.g.e., s. 132.

¹⁰⁸a.g.e., s. 74.

¹⁰⁹a.g.e., s. 90.

¹¹⁰a.g.e., ss. 84-86.

2.4.4. TARİH

Hicrî ilk iki asırda Basra'daki tarih yazıcılığı çalışmamızın ana konusu olduğu olduğu için burada yerini belirlemekle yetinilmiş, çalışmamızın ikinci ve üçüncü bölümünde Basralı tarihçiler ve eserlerinden tafsilatlı olarak bahsedilmiştir.

3. BASRA'DA TARİH YAZICILIĞINI BAŞLATAN AMİLLER

3.1. İSLÂM ÖNCESİ ARAP TARİH GELENEĞİ

İslâm öncesi Arap tarihi hakkında ne kadar gayret etsek de çok fazla yazılı malzeme elde edemeyiz. Yemen Krallıkları, Gassânîler ve Hîreliler gibi hadarî toplumlardan dahi bize ulaşan bir tarih kitabı yoktur. Basra'nın kurucu unsuru olan Arap boylarının da İslâm öncesi döneme dair bilgileri diğer tüm Araplar gibi sözlü şiirsel rivayetlerden (epos) ibaretti. Bu rivayetlerin ana konusunu boyların birbiri ile olan savaşları ve kazandıkları zaferler (eyyâm) ve bununla birbirlerine karşı övünmeleri oluşturur.¹¹¹

Araplar arasında şifahî yolla aktarılan rivayetlerin hatırı sayılır bir kısmı da neseb ve mesâlibe dairdir. İslâm öncesi döneme ait bu rivayetler İslâmî döneme taşınmış ve birer edebî türe dönüşmüştür. Mesâlibe dair bildiğimiz ilk eser Ziyad b. Ebîh tarafından Basra'da yazıldı. Onu, Suhâr b. Abbâs ve Dağfel b. Hanzale gibi ilk nesebçilerin eserleri takip etti. Tarihe dair Basra'da ilk ortaya çıkan eserler neseb ve mesâlîp eserleridir. Bunun muhtemel sebebi hala çok canlı olan kabile asabiyeti ve soyluluğa önem veren Emevî yönetiminden iktisadî ve siyasî beklentilerdir.¹¹²

Görüldüğü üzere Basra'da tarih yazımı doğrudan İslâm öncesi tarih geleneğinin tesiriyle başlamıştır. Basra'da İslâm öncesi Arap tarih geleneğinin ilk büyük temsilcisi Dağfel b. Hanzale'dir. Aslen Yemenli olan Dağfel hayatının sonuna doğru Basra'ya yerleşmişti.¹¹³ Arap Yarımadası'nın kuzey ve orta kesimine göre daha medenî olan Yemen'in tarihi birikimi de yarımadanın diğer kısımlarından daha fazlaydı.¹¹⁴ Dağfel bu

¹¹¹Nassâr, *Neş'etü't-Tarih*, s. 6.

¹¹²Corci Zeydan, *Târîhu Âdâbü'l-Lugati'l-Arabiyye*, Kahire: Daru'l-Hilâl, t.y., s. C. I, 227.

¹¹³Şakir Mustafa, *et-Târîhu'l-Arabî ve'l-Müerrihûn*, 3. b., Beyrut: Dâru'l-İlim Li'l-Melâyîn, 1983, C. C. I, s. 136.

¹¹⁴a.g.e., C. I, s. 52.

birikimi Basra'ya aktarmıştır. Basra'da Câhiliye dönemine dair önemli eserler veren ve bu alanda öne çıkan diğer isimler Ebü'l-Yakzân ve Ma'mer b. Müsennâ'dır. Ebü'l-Yakzân'ın *Kitâbü Nesebi'l-Kebîr*'i Arap boylarının neseplerini topluca vermesi yönünden yalnızca Basra'da değil İslâm dünyasında da bir ilktir.¹¹⁵ Ma'mer b. Müsennâ'nın eyyâma dair *Kitâbü'd-Dîbâc*'ı hem günümüze ulaşmış olması hem de alanının ilklerinden olması bakımından önemlidir.¹¹⁶ Ayrıca Ma'mer'in Cahiliye döneminden bahseden, bazıları hacimli bazıları monografik pek çok eseri vardır. Onun bu alandaki bilgisini İbnü'n-Nedîm "Hem İslâm hem de Cahiliye bilginiydi." sözüyle dile getirmiştir.¹¹⁷

3.2. YABANCI KÜLTÜRLERİN TARİH GELENEKLERİ

3.2.1. İRAN

İslâm tarihçiliğinin oluşumunda İslâm öncesi Arap tarih geleneği kadar İran tarih geleneği de etkili olmuştur.¹¹⁸ Araplar İslâm öncesi dönemde İranlılar hakkında çok az şey biliyorlardı. Bu çok az bilginin kaynağı da Taif'li Hâris b. Kelede ve Hîreli Adî b. Zeyd gibi Sâsânîler ile yakın ilişkisi olan şahıslardı. Fakat Müslüman Araplar İran'ı fethedip Farslarla yakın ilişki kurunca İran'ın tarihi de önemli hale geldi.¹¹⁹ Öyle ki Müslümanlarca yazılan Umûmî tarih kitaplarında hiçbir milletin tarihi İranlılarınkı kadar ayrıntılı ele alınmamıştır.¹²⁰ Bunun en önemli nedeni İran tarihine dair önemli eserlerin erken dönemde Arapça çevrilmiş olmasıdır. Yunanca ve Süryânice'den yapılan muazzam çeviri hareketi tarih kitaplarına yansımazken İran tarihine dair yoğun çeviri faaliyetini şuûbî düşünceyle açıklayabiliriz. Zira İslâm toplumu içerisinde Araplar kadar kalabalık olan Fars nüfus kendi tarihini ve kültürünü tabîi olarak Arapça'ya çevirdi.¹²¹

¹¹⁵a.g.e., C. I, s. 193.; Fuat Sezgin, *Târîhu Tûrâsi'l-Arabî*, çev. Mahmud Fehmî Hicâzî, el-İmâm Muhammed b. Suûd İslam Üniversitesi, 1991, C. C. II, s. 47.

¹¹⁶Bkz. Ma'mer b. Müsennâ Ebû Ubeyde, *Kitâbü'd-Dîbâc*, thk. Abdullah b. Süleyman el-Cerbû', Abdurrahman b. Süleyman el-Useymîn, 1. b., Kahire: Mektebetü'l-Hancî, 1991.

¹¹⁷Muhammed b. İshâk İbnü'n-Nedîm, *el-Fihrist: (çeviri, metin)*, ed. Abdulkadir Coşkun, çev. Ramazan Şeşen, 1. b., İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları, 2019, ss. 169-173.

¹¹⁸Togan, *Usul*, s. 147.

¹¹⁹Şemseddin Günaltay, *İslam Tarihinin Kaynakları*, 1. b., İstanbul: Endülüs Yayınları, 1991, s. 18.

¹²⁰a.g.e., s. 21.

¹²¹Mustafa, *et-Târîhu 'l-Arabî ve 'l-Müerrihûn*, C. I, s. 139-140.

Basra, İnan ve Horasan'ı fetheden orduların garnizonu olarak kurulmuş, daha sonra da bu iki bölge idarî olarak Basra'ya bağlanmıştı. Bu nedenle ilerleyen dönemlerde Fars kültürün en çok hissedildiği şehirlerden birisi Basra olacaktır. İnan tarihine dair en önemli eserleri Basralı İbn Mukaffa` çevirmiştir. Ayrıca Ma`mer b. Müsennâ'nın *Kitâbü Ahbâri'l-Furs*'u da önemlidir.¹²²

3.2.2. HELEN VE ROMA

Hicrî ilk asırdan itibaren Araplar, Roma ve Helen kültüründen etkilendiler. Birkaç asır içerisinde yoğun çeviri hareketleriyle bu kültürlerin ilmî müktesebatı Arapça'ya kazandırıldı. Fakat tarih felsefesine dair Thukydides, Tacitus ve Polybios'un eserlerinden hiçbiri Arapça'ya çevirilmedi. Müslümanlar tarafından uzun yıllar tanınmadı. Bunun yanında Müslümanlar Roma ve Helen tarihinden tamamen bîhaber değillerdi. İlk Emevî halifesi Muaviye b. Ebî Süfyân bu milletlerin tarihlerine özel ilgi duyuyordu. Geceleri kendisine Roma ve Helen tarihine dair eserler okuyan özel görevlileri vardı. Muhtemelen Muaviye; İskender, Julius Caiser ve Hanibal'ın hayatlarından habersiz değildi.¹²³ Müslümanlar Putelamaus, Bizans ve Süryanî kroniklerinden yüzeysel de olsa Helen ve Roma tarihine dair bilgi edinmişlerdi. Zeki Velidî Togan ispata muhtaç olmakla beraber antik tarih ananesinin Müslümanların eserlerinin dış şekline tesir ettiği görüşündedir.¹²⁴

3.3. ŞUÛBÎ DÜŞÜNCE

Şuûbî düşünce Basra'daki tarih yazım faaliyetlerini doğrudan etkilemiştir. Hicrî ikinci asırda Farsça'dan Arapçaya yapılan çeviri faaliyetleri Şuûbî düşünceyi geliştirdi ve yayılmasını sağladı.¹²⁵ Çeviri faaliyetleriyle İnan mitolojisi, tarihi, siyaset geleneği ve ictimaî düzenine dair pek çok eser Arapça'ya aktarıldı. Şuûbîyye'nin tarafından yazılan mesâlib ve meâsir türündeki eserlerdir. Araplar arasın eskiden beri var olan mesâlib geleneği Şuûbîler tarafından Arap tarihini karatmak ve çirkin göstermek, Arapların

¹²²a.g.e., C. I, s. 142.

¹²³Zeydan, *Tarihu Adâb*, C. C.I, s. 226.

¹²⁴Togan, *Usul*, s. 146.

¹²⁵Mustafa, *et-Târihu'l-Arabî ve'l-Müerrihûn*, C. I, s. 140.

erdemsiz yönlerini öne çıkarmak için kullanılmıştır.¹²⁶ Basra’da bu türün ilk örneği Ziyâd b. Ebîh’in *Kitâbü’l Mesâlib*’idir. Ziyâd’ın bu eseri şuûbî düşüncenin tesiriyle değil kendi nesebi hakkındaki dedikoduları baskılamak amacıyla yazılmıştır.¹²⁷

Şuûbî düşüncenin Basra’daki en büyük temsilcisi Ma’mer b. Müsennâ’dır. Araplara karşı karşı nefret besleyen Ma’mer Araplar’ı yeren adlı eserler yanında farsların faziletlerine dair adlı eserler de yazmıştır.¹²⁸ Abdullah b. Mukaffa’ bu düşüncenin ikinci temsilcisidir. Farsça’dan çevirdiği eserlerle İran kültürünün tekrar canlanması ve İslâm tarih yazıcılığına tesir etmesini sağlamıştır.¹²⁹

¹²⁶ İsmail Durmuş, “Mesel”, *TDV İslâm Ansiklopedisi*, Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı, 2004, C. 29, ss. 293-97.

¹²⁷ İbnü’n-Nedîm, *el-Fihrist*, s. 281.

¹²⁸ Şeşen, *Müslümanlarda tarih-coğrafya yazıcılığı*, ss. 37-38.

¹²⁹ Mustafa, *et-Târihu’l-Arabî ve’l-Müerrihûn*, C.I, s. 142.

**II. BÖLÜM: HİCRÎ İLK İKİ ASIRDA TARİHE DAİR ESER VEREN BASRALI
MÜELLİFLER**

1. ZİYÂD B. EBÎH

1.1. HAYATI

Tam adı, Ebu'l-Muğîre Ziyâd b. Ebî Süfyân b. Harb'dir.¹³⁰ Annesi Taifli Hâris b. Kelede'nin cariyesi Sümeyye'dir. Hâris, Sümeyye'yi karısının kölelerinden Ubeyd er-Rûmî ile evlendirdi. Ziyâd'a bu evlilik zarfında dünyaya geldiği için Ziyâd b. Ubeyd veya Ziyâd b. Sümeyye¹³¹ denilse de babasının kim olduğu kesin olarak bilinmediği için Ziyâd b. Ebîh (babasının oğlu Ziyâd) olarak şöhret buldu.¹³²

Hicretin birinci yılında Taif'te doğan¹³³ Ziyâd, küçük yaşta zekâsıyla temayüz etti. Henüz beş yaşındayken Taif'te, Cübeyr b. Hayye'nin küttâbında¹³⁴ müslüman olduğu bilgisi kaynaklarda yer almaktadır.¹³⁵ Ziyâd'ın bu küttâbda eğitim gördüğü sırada okuma yazma öğrenmiş olma ihtimali yüksektir. Hz. Ömer'in Basra valisi Utbe b. Gazvân ile Irak fetihlerine katılan Ziyâd, Utbe'nin kâtipliğini ve muhasipliğini yaptı. Bu görevi esnasında, Horasan fetihlerinin merkezi konumunda olan Basra'ya gelen ganimetlerin taksimi için görevlendirildi. Utbe'nin ardından Basra valisi olan Muğîre b. Şu'be ve Ebû Mûsâ el-Eş'arî'nin dönemlerinde de kâtiplik vazifesine devam etti. Ebû Mûsâ el-Eş'arî gaza için Basra'dan ayrılırken yerine yönetici olarak genç yaşta olmasına rağmen Ziyâd'ı bırakıyordu.¹³⁶

Hz. Ali'nin Basra valisi Abdullâh b. Abbâs'ın yanında da kâtiplik görevini sürdüren Ziyâd, bir süre sonra Fars bölgesine yönetici olarak tayin edildi. Basra Valisi

¹³⁰Ziyâd b. Ebîh hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Melek YILMAZ GÖMBEYAZ, *Ziyâd b. Ebîh (Hayatı – Şahsiyeti – Devlet Adamlığı)*, (Doktora Tezi), Bursa: Uludağ Üniversitesi, 2015; İrfan AYCAN, “Ziyâd b. Ebîh”, *TDV İslâm Ansiklopedisi*, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 2013, C. 44.

¹³¹İslâmiyet öncesi Arap toplumunda cariyelerden doğan çocuklar, babasının kim olduğuna bakılmaksızın annelerinin adıyla anılırlardı. Cariyenin evli olup olmaması da bu durumu değiştirmiyordu. Bundan dolayı Ziyâd, hayatının ilk yıllarında annesi Sümeyye'nin adıyla anıldı. İslâmiyet'in bu uygulamayı yasaklaması ve “çocuk kimin nikâhında doğmuşsa ona aittir” anlayışı gereği Ziyâd'a Ziyâd b. Ubeyd denilmiştir.

¹³²Muhammed İbn Sa'd, *Kitâbü't-Tabakâti'l-Kebîr*, thk. Ali Muhammed Ömer, 1. b., Kahire: Mektebetü'l-Hancî, 2001, C. C. IX, s. 98; Ahmed b. Yahya Belazurî, *Ensâbü'l-Eşrâf*, thk. Süheyl Zekkar, Riyâd Zerkeli, 1. b., Beyrut: Dâru'l-Fikir, 1996, C. C. V, s. 197.

¹³³Sezgin, *Târîhu Tûrâsi'l-Arabî*, C. II, s. 35.

¹³⁴Küttâb, İslâmiyetin ilk yıllarından itibaren okuma yazma ve temel dinî bilgilerin okutulduğu ilkökul düzeyindeki eğitim kurumlarıydı. Muhtemelen Câhiliye döneminde de okuma yazma öğretilen mekânlara Küttâb ismi kullanılıyordu. Bu konuda ayrıntılı bilgi için bkz. Jacob M. Landau, “Küttâb”, *TDV İslâm Ansiklopedisi*, Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı, 2003, C. 27; Muhammed Hanefi Palabıyık, “Cahiliye Dönemi ve İslam'ın Yıllarında Okuma-Yazma Faaliyetleri”, *Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, S. 27 (2007), ss. 31-66.

¹³⁵Belazurî, *Ensâb*, C. V, s.204.

¹³⁶a.g.e., C. V, s. 198-199.

Abdullah b. Abbâs, hakkında çıkan usûlsüzlük dedikoduları üzerine görevini bırakıp Basra'dan ayrılırken yerine yönetici olarak Ziyâd'ı bıraktı. Bu dönemde Hz. Ali taraftarı olan Ziyâd, Hz. Ali'nin ölümünden sonra Basra ve Fars bölgelerinde Muaviye'ye karşı direndi ve Hz. Hasan'ı destekledi. Zekâsı ve yöneticilik kabiliyeti sebebiyle Ziyâd'ı kendi tarafına çekmek isteyen Muâviye, onunla çeşitli yollarla iletişime geçti. Fakat Muâviye bu girişimlerinde başarısız oldu. Hz. Hasan'ın hilafetten çekilmesinden sonra gücünü yitiren Ziyâd Fars bölgesine çekildi. Irak'ı yönetimi altına almayı başaran Muâviye, Ziyâd'ı yanına çekmek için son bir girişimde bulundu ve onu babasının nesebine katmayı vaat etti. Siyasî ağırlığını yitirmiş olan Ziyâd, Muâviye'nin bu cazip teklifini reddemedi. Böylece Ziyâd hicrî 44 yılında, Şam'da şahitler huzurunda Ebû Süfyân'ın nesebine bağlandı ve o günden sonra Ziyâd b. Ebî Süfyân olarak anıldı.¹³⁷

Ziyâd'ı kendi safına çekmeyi başaran Muâviye, onu Basra valiliği görevine iade etti. Kûfe Valisi Mugîre b. Şu'be'nin ölümünden sonra, hicrî 50 yılında Kûfe ve Basra vilayetleri birleştirilerek Ziyâd'ın yönetimine verildi.¹³⁸ Böylece Irak'ın ilk genel valisi olan Ziyâd, yazları Kûfe'de, kışları ise Basra'da, Irak genel valiliği görevini sürdürdü. Ölüncüye kadar bu görevi devam ettiren Ziyâd, hicrî 53 yılında Kûfe'de vefat etti.¹³⁹

1.2. İLMÎ ŞAHSİYETİ

Hayatı boyunca siyasî ve bürokratik görevler alan Ziyâd b. Ebîh, ilimle iştiğal etmemiştir. İbn Sa'd, Ziyâd'ın kurrâdan veya fukahadan olmadığı gibi kendisinin bir başkasından, bir başkasının da kendisinden hadis nakletmediğini söyler.¹⁴⁰ Fakat Ziyâd, Hz. Ömer'den, İbn Sîrin, Şa'bî ve daha pek çok kişi de Ziyâd'dan hadis nakletmiştir.¹⁴¹ Bununla birlikte Ziyâd, mesâlîbe dair bilinen ilk kitabın müellifidir. Bu eserin telifinde ilmî kaygılar, siyasî ve içtimaî kaygıların gerisinde kalsa da bir ilk olması hasebiyle önem arz etmektedir.¹⁴² Fuat Sezgin bu kitabın hicrî ikinci asırda tedavülde olduğunu kaydeder. Günümüze ulaşmayan bu kitabın bazı cümleleri İbn Kuteybe'nin *Kitâbü'l-*

¹³⁷a.g.e., C. V, s. 200-202.

¹³⁸Halîfe b. Hayyât, *Kitâbü't-Tabakât*, thk. Ekrem Ziyâ el-Ömerî, 1. b., Bağdad: Matbaatü'l-Ânî, 1967, s. 212.

¹³⁹İbn Sa'd, *et-Tabakât*, C. IX, s. 98-99.

¹⁴⁰a.g.e., C. IX, s. 99.

¹⁴¹YILMAZ GÖMBEYAZ, *Ziyâd b. Ebîh (Hayatı – Şahsiyeti – Devlet Adamlığı)*, s. 284.

¹⁴²İbnü'n-Nedîm, *el-Fihrist*, s. 281.

Arab'ı içerisinde bugüne ulaşmıştır. Ayrıca Halife Hişâm b. Abdülmelik, Nadr b. Şümeyl el-Himyerî ve Hâlid b. Seleme el-Mahzûmî'ye mesâlib ve menâkıba dair bir kitap yazdırdı. Hicrî beşinci asra kadar tedavülde olan bu kitapta da Ziyâd'ın kitabından izler bulunuyordu.¹⁴³ Ziyâd'ın mezkûr eserinden başka bilinen herhangi bir kitabı yoktur.

2. SUHÂR B. ABBÂS

2.1. HAYATI

Tam ismi, Ebû Abdurrahmân Suhâr b. Abbâs b. Şerâhil el-Abdî'dir.¹⁴⁴ Çeşitli rivayetlerde adı Suhâr b. Ayyâş ve Suhâr b. Sahr olarak da geçer.¹⁴⁵ Hayatı hakkında bilgi veren bazı kaynaklarda Suhâru'l-Abdî ve Suhâr b. Sahr farklı kişiler olarak geçse de İbn Hacer, bu isimlerin aynı kişiye ait olduğunu belirtir.¹⁴⁶ Abdülkays Kabilesi'nin Mürre b. Zafer kolundan olduğuna göre bu kabilenin yaşadığı Bahreyn'de doğmuş olması muhtemeldir. Abdülkays Kabilesi'nin önde gelenlerinden Eşec el-Abdî Hicaz'da bir peygamber ortaya çıktığını duymuş ve Amr b. Abdülkays el-Akbasî'yi bu peygamberle görüşmesi için Mekke'ye göndermişti. Hz. Peygamber'le görüşüp Müslüman olan Amr, Bahreyn'e dönüp İslâm'ı tebliğe başladı. Amr'ın davetine ilk icabet edenlerden biri de Suhâr b. Abbâs oldu. Hicretin 8. yılında 16 kişilik Abdülkays Heyeti'yle Medine'ye gelip Hz. Peygamber'le görüşen Suhâr, İslâm'ın Bahreyn'de yayılmasında etkili oldu.¹⁴⁷

Hiz. Ömer döneminde fetihlere katılan Suhâr, Mısır ve Mekrân'ın fethinde bulundu. Hakem b. Amr et-Teğlibî tarafından Mekrân'ın fethini müjdelemek için Medine'ye gitti. Suhâr fethedilen bölge hakkında Hiz. Ömer'e malumat verdi.¹⁴⁸ Hiz. Osman'ın ölümünden sonra çıkan olaylarda Osman'ın kanını talep edenler arasında

¹⁴³Sezgin, *Târîhu Tûrâsi'l-Arabî*, C. II, s. 35-36.

¹⁴⁴Suhâr'ın hayatı hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Mehmet Efendioğlu, "Suhâr b. Abbas", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 2009, C. 37, ss. 475-76.

¹⁴⁵Ahmed b. Ali İbn Hacer, *el-İsâbe fî Temyîzi's-Sahâbe*, thk. Abdullah b. Abdülmuhsin et-Türkî, 1. b., Kahire, 2008, C. C. V, s. 220.

¹⁴⁶a.g.e., C. V. s. 220-225.

¹⁴⁷İbn Sa'd, *et-Tabakât*, C. IX, s. 86.

¹⁴⁸İbn Hacer, *el-İsâbe*, C. V, s. 225-226.

Suhâr da bulunuyordu.¹⁴⁹ Hz. Ali'ye biat etmeyen Suhâr, Sıffin Savaşı'nda Muâviye'nin ordusunda yer aldı. İbnü'n-Nedîm, onun Haricî olduğuna dair bir rivayet zikretmektedir fakat diğer kaynaklarda bunu destekler nitelikte bir bilgi yoktur.¹⁵⁰ Irak'ın Muâviye'nin yönetimine geçmesinden sonra Basra'ya yerleşen Suhâr Basra'da vefat etti. Kaynaklarda vefat tarihine ilişkin herhangi bir bilgi yer almamaktadır.¹⁵¹

2.2. İLMÎ ŞAHSİYETİ

Suhâr, Muâviye döneminin meşhur nesep bilgini ve hatiplerindendir. Hz. Peygamber'den beş hadis nakleden Suhâr'ın hadislerinin tamamı Basralılar tarafından değişik tariklerle nakledilmiştir. Ahmed b. Hanbel ve Taberânî Suhâr'dan hadis nakletmişlerdir.¹⁵² Onun, Arap atasözleri ve bunların ortaya çıkışına dair hikâyeleri anlattığı “*Kitâbü'l-Emsâl*” adlı bir eserinden bahsedilir. Bu alanda yazılmış ilk iki eserden biri olan bu kitap günümüze ulaşmamıştır.

Çağdaşı olan Basralı nesep bilgini Dağfel b. Hanzale ile karşılıklı bilgi alışverişinde bulunmuştur. Arap kabilelerin nesepleri hakkında bilgi almak isteyen Muâviye, döneminin meşhur nesep bilginleriyle beraber Suhâr'ı da Dimeşk'e davet etmiştir. Bu davet üzerine Dimeşk'e giden Suhâr, Muâviye'nin ilmî meclislerine katılmış ve nesep bilgisiyle Muâviye'yi etkilemiştir. Muâviye'nin kendisinden nesebe dair bir eser yazmasını talep ettiğini bildiren bir rivayet de bulunmaktadır.¹⁵³ Câhız, onun ensâba dair bir eseri olduğunu söyler. Sadece Câhız'ın bahsettiği bu eser Suhâr'ın, Muâviye'nin isteği üzerine yazdığı eser olabilir.¹⁵⁴

¹⁴⁹İbn Sa'd, *et-Tabakât*, C. IX, s. 86.

¹⁵⁰İbnü'n-Nedîm Suhâr'ı hem Haricî hem de Hz. Osman taraftarı (عثمانيًا) olarak tanıtır. Bkz. İbnü'n-Nedîm, *el-Fihrist*, s. 282.

¹⁵¹İbn Hacer, *el-İsâbe*, C. V, s. 220.

¹⁵²Efendioğlu, “Suhâr b. Abbas”, ss. 475-76.

¹⁵³İbnü'n-Nedîm, *el-Fihrist*, s. 282; Sezgin, *Târîhu -Arabî*, C. II, sç 33; Efendioğlu, “Suhâr b. Abbas”, ss. 475-76.

¹⁵⁴Ebû Osman Amr b. Bahr el-Câhız, *Kitâbü'l-Hayevân*, thk. Abdüsselam Muhammed Harun, 2. b., Mektebetü Mustafa el-Bâbî el-Halebî, 1965, C. C. III, s. 209.; Sezgin, *Târîhu Tûrâsi'l-Arabî*, C. II, s. 34.

3. DAĞFEL B. HANZALE

3.1. HAYATI

Dağfel b. Hanzale b. Zeyd b. A`bede eş-Şeybânî ez-Zühlî en-Nessâbe.¹⁵⁵ Başka bir rivayete göre de adı Hicr b. el-Hâris el-Kinânî olup Dağfel lakabıdır.¹⁵⁶ Doğum yeri ve tarihi hakkında kesin bir bilgi yoktur. Dağfel'in sahâbî olup olmadığı tartışmalıdır. Halife b. Hayyât onu tâbiî, İbn Sa'd ise sahâbî olarak tanıtır.¹⁵⁷ Ahmed b. Hanbel sahâbî olmadığı görüşünderken, Buhârî sahâbî olup olmadığı bilinmiyor der.¹⁵⁸

Muâviye b. Ebî Süfyan, Dağfel ve Suhâr b. Abbas'ı Dımeşk'e çağırıp onların nesep bilgilerinden faydalanmıştır. Dağfel, Muâviye'nin sarayındaki gece sohbetlerine ve ilmî oturumlara katılır, tarihe meraklı olan Muâviye kendisine sorular sorardı. İbn Hacer, Muâviye'nin ona yıldızlar hakkında da sorular sorduğunu ve verdiği cevapların Muâviye'yi tatmin ettiğini kaydeder. Buradan hareketle Dağfel'in o dönemin astronomisi hakkında da bilgisi olduğunu söyleyebiliriz. Muâviye, Dağfel'in hitabetinden ve ensâba dair derin bilgisinden etkilenmiş, onu oğlu Yezîd'e öğretmen olarak görevlendirmiştir.¹⁵⁹ İbn Sa'd, Dağfel'i Basra'ya yerleşen sahâbîler arasında saydığına göre ömrünün çoğunu Basra'da geçirmiş olmalıdır. Dağfel b. Hanzale hicrî 65 yılında Hâricîlerle yapılan Dulâb Savaşı'nda ölmüştür.¹⁶⁰

3.2. İLMÎ ŞAHSİYETİ

Ensâb ilmindeki derin bilgisi nedeniyle “Dağfelü'n-Nessâbe” adıyla şöhret bulmuştur. İbnü'n-Nedîm, *el-Fihrist*'te eseri yoktur demesine rağmen onu nesepçiler arasında zikreder ve bu alanda meşhur olduğunu belirtir. *El-Fihrist*'teki ifade “ لا مصنف له” şeklindedir. Bu ifade metodolojik olarak tertip edilmiş bir eseri yoktur veya İbnü'n-

¹⁵⁵Dağfel hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Mustafa Zeki Terzi, “Dağfel b. Hanzale”, *TDV İslâm Ansiklopedisi*, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 1993, C. 8, ss. 403-4.

¹⁵⁶İbnü'n-Nedîm, *el-Fihrist*, s. 280.

¹⁵⁷Halife b. Hayyât, *et-Tabakât*, s. 198; İbn Sa'd, *et-Tabakât*, C. IX, s. 140.

¹⁵⁸İbn Hacer, *el-İsâbe*, C. III, s. 386-387.

¹⁵⁹a.g.e., C. III, s. 388-399.; Nassâr, *Neş'etü't-Tarih*, s. 13.

¹⁶⁰İbn Hacer, *el-İsâbe*, C. III, s. 388-389.

Nedîm'in bildiği bir eseri yoktur şeklinde anlaşılabilir. Dağfel, kimseden hadis nakletmediği gibi kimse de kendisinden hadis nakletmemiştir.¹⁶¹

Aslen Yemenli olan Dağfel, Vehb b. Münebbih ve Ubeyd b. Şeriyye ile Yemen tarih ekolünün üç önemli isminden birisidir.¹⁶² Hayatının son yıllarında Basra'ya yerleşen Dağfel'in rivayetleri, Basra'da gelişecek olan ahbâr ve nesep yazıcılığının önemli kaynaklarından birisi olmuştur. Dağfel'in bilinen üç eseri bulunmaktadır. Bu eserler şunlardır:

Es-Sîre an Dağfeli'sh-Şeybânî: Geçmiş hükümdarların ve devlet adamlarının kıssalarını anlatan "siyeru'l-mülûk" türünde bir eserdir. Eserin Dağfel'e aidiyeti şüphelidir. Mezkûr eserin hicrî 549 yılında istinsah edilmiş eksik ve yıpranmış bir nüshası Milano Ambrosiana Kütüphanesi'nde bulunmaktadır.

Et-Tezâfûr ve't-Tenâsur: Muâviye'nin huzurunda yapılan sohbetleri içerir.

Et-Teşcîr: Ensâba dair bir şecere kitabıdır. Bu eser günümüze ulaşmamıştır.¹⁶³

Dağfel'den, Taberî ve Halîfe b. Hayyât tarihlerinde Hz. Peygamberin vefatıyla ilgili birer rivayet aktarmışlardır.

4. MESCÛR B. GAYLÂN

4.1. HAYATI

Tam ismi Mescûr b. Gaylân b. Haraşe (خرشة) b. Amr b. Dırâr ed-Dabbî el-Basrî'dir.¹⁶⁴ Mescûr'un hayatı ve ilmi şahsiyeti hakkında kaynaklarda yok denecek kadar az bilgi bulunmaktadır. Doğum tarihi ve yeri bilinmeyen Mescûr'un babası, Benî Dabbe'nin Basra'daki reisiydi.¹⁶⁵ Dedesi Ebû Gaylân da Basra'nın ileri gelenlerinden ve fesahatiyle meşhurdu.¹⁶⁶ Benî Dabbe Adnânîlerden olup Cemel Vak'a'sın'da Hz.

¹⁶¹İbnü'n-Nedîm, *el-Fihrist*, s. 181.; Sezgin, *Târîhu Tûrâsi'l-Arabî*, C. II, s. 34.

¹⁶²Mücahit Yüksel, "Emevîler Dönemindeki Tarih Çalışmalarına Genel Bir Bakış ve Dönemin Siyasî Olaylarının Tarih Çalışmalarına Etkisiyle İlgili Bazı Tespitler", *Çukurova Üniversitesi İlahiyât Fakültesi Dergisi*, C. 19, S. 2 (2019), s. 774.

¹⁶³Sezgin, *Târîhu Tûrâsi'l-Arabî*, C. II, s. 40-41.

¹⁶⁴Belazurî, *Ensâb*, C. XI, s. 370.

¹⁶⁵Ebû Osman Amr b. Bahr el-Câhız, Abdüsselam Muhammed Harun, *el-Beyân ve't-Tebyîn*, 7. b., Kahire: Mektebetü'l-Hancî, 1998, C. C. I, s. 341.

¹⁶⁶Eyüp Tanrıverdi, "Arap Cemreleri", *Şarkiyat Mecmuası*, S. 26 (2015), s. 140.

Âiše'nin safında yer almış ve daha sonra İran fetihlerine katılmıştı.¹⁶⁷ Buradan hareketle bu kabilenin Basra'da etkin olduğu yorumu yapılabilir. Zira Cemel Vak'a'sı Basra yakınlarında gerçekleşmiş ve Hz. Âiše taraftarlarının çoğu Basralılardan oluşmuştur. Basra eşrafından olan Mescûr b. Gaylân, hatipliği, eyyâm ve ensâba dair bilgisiyle temayüz etmiştir. Câhız, onun mantık ilminin öncülerin olduğunu kaydeder.¹⁶⁸

Irak Valisi Haccâc b. Yusuf es-Sekafi ile aralarında geçen bir olay dolayısıyla araları bozulmuştur. Bu hadiseden sonra Haccâc'dan kaçan Mescûr, Basra'dan Cündişâpûr'a kaçıp orada bir süre saklanmıştı. Haccâc, Mescûr'un Cündişâpûr'da olduğunu öğrenmiş ve bunu duyan Mescûr izini kaybettirmek için Medine'ye kaçmıştır. Fakat Mescûr izini kaybettirmeyi başaramamış ve Haccâc, Medîne valisine Mescûr'un Medine'de olduğunu haber vererek onu yakalayıp kendisine göndermesini istemiştir. Kendisini yakalamak için gelen askerlerle çarpışmaya giren Mescûr, bu çarpışmada öldürülmüştür.¹⁶⁹ Kaynaklarda Mescûr'un ölüm tarihi olarak 85 yılı verilmektedir.¹⁷⁰

4.2. İLMÎ ŞAHSİYETİ

Mescûr'un hatip, mantıkçı, eyyâm ve nesep bilgini olduğu dışında ilmî şahsiyetiyle alakalı herhangi bir malumat yoktur. Kendisinin kimlerden ders aldığı ve kimleri etkilediği tam olarak bilinmemektedir. Ayrıca cerh ve ta'dil kitaplarında adının geçmemesi yaşadığı dönemde ilimle uğraşan hemen herkesin alâkadar olduğu hadis rivayetiyle de ilgilenmediğini gösterir. Câhız, onun ensâba dair bir eseri olduğundan bahseder. Câhız'ın döneminde tedavülde olan bu eser günümüze ulaşmamıştır. Mescûr'u önemli kılan ve ismini duyuran tek eseri olan bu ensâb kitabı bu alanda Basra'da yazılan ilk eserlerdendir.¹⁷¹

¹⁶⁷Ali Öngül, "Dabbe (Benû Dabbe)", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 1993, C. 8, s. 393.

¹⁶⁸el-Câhız, Muhammed Harun, *el-Beyân ve't-Tebyîn*, C. I, s. 341.

¹⁶⁹Belazurî, *Ensâb*, C. XI, s. 370-371.

¹⁷⁰el-Câhız, Muhammed Harun, *el-Beyân ve't-Tebyîn*, C. I, s. 341.; Hayruddin Zirikli, *el-A'lâm*, 15. b., Beyrut: Dâru'l-İlmi Li'l-Melâyîn, 2002, C. C. V, s. 275.

¹⁷¹el-Câhız, *Kitâbü'l-Hayevân*, s. III, s. 209.; Belazurî, *Ensâb*, C. II, s. 370.

5. İBNÜ'L-MUKAFFA`

5.1. HAYATI

Tam adı, Ebû Muhammed (Ebû Amr) Abdullah (Rûzbih/ el-Mübârek) b. el-Mukaffa`dır (Dâdeveyh).¹⁷² Rûzbih onun Farsça adıydı, Müslüman olmadan önce Ebû Amr künyesini kullanıyordu. Babası Dâdeveyh, Haccâc b. Yûsuf es-Sekafi'nin işkencesine maruz kalıp elini kullanamaz duruma geldiği için kendisine çolak anlamında el-Mukaffa` denildi.¹⁷³

İbn Mukaffa` 106 veya 102 yılında Cûr (Firûzâbâd) şehrinde dünyaya geldi. Soylu bir aileden gelen İbn Mukaffa`, çocukluğunun ilk yıllarında Fars-Mecûsî geleneklerine göre yetiştirildi. Mecûsî bir ailede dünyaya gelen İbn Mukaffa`nın babası Dâdeveyh, vergi tahsildarı olarak Dîvânü'l-Harac'da görev alınca Basra'ya yerleşti. Küçük yaşta babasıyla Basra'ya gelen İbn Mukaffa`, bu şehirde Arap dili ve kültürüyle tanıştı. Babası Basra'ya gelince ona Ebû Amr künyesini verdi.¹⁷⁴

Babası, İbn Mukaffa`ın eğitimine çok önem veriyordu. Oğlunun dönemin meşhur ediplerinin meclislerinde bulunarak Arapça'yı iyi şekilde öğrenmesini sağladı. İbn Mukaffa`, fesahatiyle ünlenmiş bedevîlerden Ebü'l-Gül el-A`rabî ve Ebü'l-Câmûs el-A`rabî'den fasih konuşmanın inceliklerini öğrendi.¹⁷⁵ Babasının ölümünün ardından babası gibi o da memuriyete başladı. Önce Irak Valisi Dâvûd b. Yezîd b. Ömer b. Hübeyre'nin kâtipliğini yaptı.¹⁷⁶ Emevî kumandanı Âmir b. Dîbâre'nin de kâtipliğini yapan Abdullah, Abbasîlerin iktidara gelmesiyle Halife Mansûr'un amcası Basra Valisi Süleyman b. Ali'nin kâtipliğini yaptı. Bu görevi sırasında Halife ile tanışan İbn Mukaffa`, Farsça'ya çevrilmiş olan Yunan eserlerini Arapça'ya çevirmekle görevlendirildi. Bu görevinden sonra Abbasîlerin Kirmân Valisi İsa b. Ali'nin hizmetine girdi.¹⁷⁷

¹⁷²İbn Mukaffa` hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Durmuş, "İbnü'l-Mukaffa'", ss. 130-34; Necmeddin Turan, *İbnü'l-Mukaffa`nın Siyasal Düşüncesi*, (Yüksek Lisans Tezi), İstanbul: İstanbul Üniversitesi, 2017.

¹⁷³İbnü'n-Nedîm, *el-Fihrist*, s. 365.

¹⁷⁴Belazurî, *Ensâb*, C. IV, s. 289.; Durmuş, "İbnü'l-Mukaffa'", ss. 130-34.

¹⁷⁵Belazurî, *Ensâb*, C. IV, s. 289.

¹⁷⁶İbnü'n-Nedîm, *el-Fihrist*, s. 365.

¹⁷⁷Belazurî, *Ensâb*, C. IV, s. 289.; İbnü'n-Nedîm, *el-Fihrist*, s. 365.; Durmuş, "İbnü'l-Mukaffa'", ss. 130-34.

Îsâ b. Ali'ye çok bağı olan İbn Mukaffa`, onun zamanında tanındı. O güne kadar Mecûsî ve Mani dinlerinin karışımı bir inanca sahip olan İbn Mukaffa`, Îsâ b. Ali'nin de bulunduğu bir akşam yemeğine katılmış, burada okunan Kur'an'dan etkilenerek şahitler huzurunda Müslüman olmuştur. Onun Müslüman olmasında Îsâ'nın da etkili olduğu kaynaklarda zikredilmektedir. Müslüman olduktan sonra Abdullah adını aldı ve Abdullah b. Mukaffa' olarak tanındı. Aynı zamanda yeni doğan oğluna Muhammed adını verdiği için Ebû Muhammed künyesini kullanmaya başladı.¹⁷⁸

Müslüman olduktan sonra bir süre Nişâbur Valisi Mesîh b. Havâri'nin kâtipliğini yaptı. Halife Mansûr'un yönetimine isyan eden Suriye Valisi Abdullah b. Ali isyanında başarılı olamadı. Kardeşleri Îsâ ve Süleyman, Halifeden Abdullah'ın bağışlanmasını rica ettiler. Halife yazılı bir mektupla kendisinden eman dilerse Abdullah'ı bağışlayacağını bildirdi. Halife'nin asıl niyeti mektupta bir açık bularak Abdullah'ı öldürmekti. Eman mektubunu İbn Mukaffa` kaleme aldı. Mektup o kadar zekice yazılmıştı ki Halife mektupta bir açık bulamadı. Bu duruma çok sinirlenen Halife Mansûr, Basra Valisi Süfyân b. Muâviye'ye mektup yazarak İbn Mukaffa'yı cezalandırmasını istedi. Süfyân, İbn Mukaffa'yı bir rivayete göre uzuvlarını kesip ateşe atarak, başka bir rivayete göre de bir hamama hapsederek öldürdü. İbn Mukaffa'nın tutuklanarak Mansûr'un huzuruna getirilmemek için zehir içerek veya kendini asarak intihar ettiği yönünde rivayetler de vardır.¹⁷⁹

5.2. İLMÎ ŞAHSİYETİ

Fârisî ve Mecûsî bir ailede yetişmiş olan İbn Mukaffa` ilk eğitimini de bu doğrultuda almış olmalıdır. Lâkin hayatı hakkında bilgi veren kaynakların hiçbirinde onun Basra'ya gelmeden önce kimlerden veya nerede eğitim aldığına dair bilgi bulunmamaktadır. Yaşamının önemli bir kısmını Mecûsî olarak geçiren ve İran tarihine dair en önemli eserleri Arapça'ya çeviren bir kişinin bu alanda eğitim almamış olması düşünülemez.¹⁸⁰ Tüm bunlar İbn Mukaffa'nın Fars kültürü ve Mecûsî inancına yönelik iyi bir eğitim almış olmasını gerektirmektedir. Basra'ya yerleştikten sonra İbn Mukaffa`

¹⁷⁸Belazurî, *Ensâb*, C. IV, s. 290.; Durmuş, "İbnü'l-Mukaffa'", ss. 130-34.

¹⁷⁹Durmuş, "İbnü'l-Mukaffa'", ss. 130-34.

¹⁸⁰Adem Çaylak, Ayşe Ayten Bakacak, "İbn Mukaffa", *İslam Siyasi Düşünceler Tarihi*, Ankara: Savaş Yayınevi, 2018, s. 162.

evvelâ çok iyi seviyede Arapça öğrendi. Zira kâtiplik mesleği hicrî ilk asırda daha çok Arap olmayan unsurların elindeydi. Fakat Abdülmelik b. Mervân döneminde divanların çoğu Arapça'ya çevrilince Farsça veya Grekçe biliyor olmanın bir önemi kalmadı. Bunu gören Mukaffa', oğlunun geleceği için Arapça öğrenmesinin gerekli olduğunun farkındaydı. Babası, İbn Mukaffa'nın iyi bir eğitim alması için onun, dönemin meşhur ediplerinin meclislerinde bulunarak Arapçayı iyi şekilde öğrenmesini sağladı.¹⁸¹ Ayrıca Arap geleneğine uyararak oğluna Ebû Amr künyesini verdi.¹⁸²

İbn Mukaffa'nın Arapça'ya en büyük katkısı o güne kadar ediplerin çoğunun şiire yönelmiş olmasının aksine nesri önceleme ve geliştirmesi olmuştur.¹⁸³ Zira onun eserlerinin çoğunu Farsça'dan yaptığı çeviriler oluşturmaktadır. İbn Mukaffa'yı araştırmamız için önemli kılan da onu Farsçadan yaptığı tarih çevirileridir. Yaptığı çevirilerle İran tarihinin ve mitolojisinin Araplar tarafından tafsilatlıca tanınmasını sağlamıştır.¹⁸⁴

6. MA`MER B. RÂŞİD

6.1. HAYATI

Tam adı, Ebû Urve Ma`mer b. Râşid el-Basrî es-San`ânî'dir.¹⁸⁵ Babası Râşid'in künyesi Amr olup Ezz Kabilesi'nin kollarından Benî Hüddân'ın mevlâlarından. Ma`mer, 95 veya 96 yılında Basra'da doğmuştur¹⁸⁶ Gençlik yıllarını Basra'da geçiren Ma`mer'in kendisinden gelen bir rivayete, 14-15 yaşlarındayken Hasan el-Basrî'nin cenazesine katıldığı bilgisi bulunmaktadır. İlim tahsiline Hasan el-Basrî'nin öldüğü yıl başlamış, ilk eğitimini Katâde b. Diâme'den almıştır. O zamanlar henüz azat edilmemiş olan Ma`mer, Benî Hüddân'ın kölelerindendi. Ma`mer çok genç yaşta olmasına rağmen

¹⁸¹Belazurî, *Ensâb*, C. IV, s. 289.

¹⁸²Mustafa Demirci, "Emevîler'den Abbâsîlere Geçiş Sürecinin Bir Tanığı: Abdullah İbnü'l-Mukaffâ ve "Risâletü's-Sahâbesi", *D. E. Ü. İlahiyat Fakültesi Dergisi*, S. 21 (2005), s. 119.

¹⁸³Çaylak, Bakacak, "İbn Mukaffa", s. 361.

¹⁸⁴Durmuş, "İbnü'l-Mukaffa", ss. 130-34.

¹⁸⁵Ma`mer b. Râşid hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. İbrahim Hatipoğlu, "Ma`mer b. Râşid", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı, 2003, C. 27, ss. 552-554.

¹⁸⁶İbn Sa'd, *et-Tabakât*, C. VIII, s. 105.; Şemsü'd-Dîn Muhammed b. Ahmed Ez-Zehbî, *Siyeru A'lâmü'n-Nübelâ*, 3. b., Müessesetü'r-Risâle, 1985, C. C. VII, s. 5.

efendileri tarafından Medîne'ye kumaş ticareti için gönderildi. Medîne'de İbn Şihab ez-Zührî ile görüşüp kendisinden hadis dinledi ve ona hadis arzetti.¹⁸⁷

Ma'mer, Ebû Hureyre'nin talebesi Hemmam b. Münebbih'den faydalanmak için Yemen'e gitmiştir. Yemen'e azat edildikten sonra gitmiş olması muhtemeldir. Ma'mer, hadis öğrenmek için Basra'dan Yemen'e giden ilk şahıs olarak bilinir.¹⁸⁸ Yemen'e geldikten sonra bir müddet Sana'a'da kaldı ve evlenerek oraya yerleşti. Ma'mer, bazen ilmî seyahatler için Sana'a'dan ayrılıyordu. Bu yolculuklarından birisini Süfyân es-Sevrî ile görüşmek için Kûfe'ye, diğerini de annesini ziyaret etmek için de Basra'ya yapmıştır. Ma'mer b. Râşid, 84-85 yaşlarında 153 yılı ramazan ayında Sana'a'da vefat etti.¹⁸⁹

6.2. İLMÎ ŞAHSİYETİ

İlmî kişiliğinin yanı sıra, güzel ahlâkıyla da tanınan Ma'mer b. Râşid, ilim tahsiline erken yaşlarda başlamıştır. Yaşadığı asrın en önemli ilim merkezlerini gezip, bu merkezlerdeki en meşhur bilginlerden ilim tahsil eden Ma'mer'in başlıca hocaları şunlardır: Basra'da Katâde b. Diâme; Medine'de İbn Şihâb ez-Zührî ve İbn İshâk; Mekke'de Amr b. Dînâr; Yemen'de Hemmâm b. Münebbih. Ma'mer b. Râşid'in hadis ilminde müstesna bir yeri vardır. Zehebî onu hâfız, imam, şeyhülislâm gibi sıfatlarla tavsif etmiş, Medâinî de hadis senetlerinin kendilerinde toplandığı 12 büyük muhaddis arasında onu da zikretmiştir.¹⁹⁰

Bilinen ilk megâzî eserlerinden birini telif etmiş olması Ma'mer'i hadiste olduğu gibi İslâm tarihçiliğinde de önemli kılmıştır. Her ne kadar *Kitâbü'l-Megâzî* adlı bu eser günümüze ulaşmasa da Vâkîdî, İbn İshâk, Belâzurî ve Taberî eserlerinde dağınık olarak bu kitaptan alıntı yapmışlardır. Ma'mer'in *el-Megâzî*'si sadece Hz. Peygamberin hayatından bahsetmiyor, peygamberler tarihi ve Hz. Osman ile Muâviye dönemlerindeki bazı mühim olaylardan da bahsediyordu. Ayrıca bu eseri oluşturan rivayetler kronolojik olarak tasnif edilmemiş, o dönemdeki muhaddislerin âdeti üzere

¹⁸⁷Ez-Zehebî, *Siyeru A'lâmü'n-Nübelâ*, C. VII, s. 6-7.

¹⁸⁸a.yer.

¹⁸⁹İbn Sa'd, *et-Tabakât*, C. VIII, s. 106.; Ez-Zehebî, *Siyeru A'lâmü'n-Nübelâ*, C. VII, s. 15.

¹⁹⁰Ez-Zehebî, *Siyeru A'lâmü'n-Nübelâ*, C. VII, s. 5-7.

rivayetler konularına göre sıralanmıştı.¹⁹¹ Ma`mer bu eserinde daha çok Zührî'nin bazı yerlerde de Ehl-i Kitab'ın rivayetlerini kullanmıştır.¹⁹²

7. SÜLEYMAN B. TARHAN

7.1. HAYATI

Tam adı, Ebü'l-Mu'temir Süleyman b. Tarhan et-Teymî'dir.¹⁹³ Mevâlîden olan Tarhan'ın babası Benî Mürre'nin, annesi Benî Süleym'in mükâtep kölesiydi. Babasının adı kaynaklarda Tarhan (طرخان) ve Tahmân (طهمان) olarak verilir. Tarhan isminin eski Türklerde bir unvan ve isim olmasından mülhem babasının Türk olduğunu söyleyenler olsa da bu kesin değildir.¹⁹⁴ Annesi babasından önce azat edilip Süleyman'ı dünyaya getirdi. Bu nedenle ilk zamanlar Süleyman Benî Süleym'in mevlası olarak anıldı Süleyman daha sonraları Teym mahallesine yerleşmiş ve Teymî nisbesiyle şöhret bulmuştur.¹⁹⁵

Süleyman 46 yılında Basra'da doğdu. Genç yaşta ilim tahsiline başladı. Hayatı boyunca Basra'da ikâmet eden Süleyman'ın Mekke dışında herhangi bir şehre gittiğine dair kayıt yoktur. Süleyman'ın Mekke ziyaretinin sebebi muhtemelen hac ibadetini yerine getirmektir. Basra Mescidinde 40 yıl kadar imamlık yaptığı ve çok ibadet eden zahit birisi olduğunu hemen tüm kaynaklar bildirir.¹⁹⁶ Süleyman'ın Hz. Ali'ye sempati duyduğunu pek çok kaynak zikreder. Fakat kaynaklarda Şîî olduğuna dair bir kayıt yoktur. Ahmed b. Hanbel tarafından sika olarak nitelenen Süleyman, toplam 200 hadis rivayet etmiştir. Zahidane bir hayat yaşamış olan Süleyman 143 yılı zilkade ayında, 97 yaşında Basra'da vefat etti.¹⁹⁷

¹⁹¹İbnü'n-Nedîm, *el-Fihrist*, s. 296.; Josef Horovits, *İslâmî Tarihçiliğin Doğuşu*, çev. Ramazan Özmen, Ramazan Altınay, 1. b., Ankara: Ankara Okulu Yayınları, t.y., ss. 72-73.

¹⁹²Mustafa, *et-Târîhu'l-Arabî ve'l-Müerrihûn*, C. I, s. 159.

¹⁹³Süleyman b. Tarhân hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Bilal Saklan, "Süleyman b. Tarhân", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 2010, C. 38, s. 109.

¹⁹⁴Şeşen, *Müslümanlarda tarih-coğrafya yazıcılığı*, s. 35.

¹⁹⁵Abdullah b. Müslim İbn Kuteybe, *el-Meârif*, thk. Servet Ukkâşe, 4. b., Kahire: Dâru'l-Meârif, t.y., ss. 475-76.

¹⁹⁶Ez-Zehbî, *Siyeru A'lâmü'n-Nübelâ*, C. VI, s. 195-200.

¹⁹⁷İbn Sa'd, *et-Tabakât*, C. IX, s. 251-252.; Ez-Zehbî, *Siyeru A'lâmü'n-Nübelâ*, C. VI, s. 202.

7.2. İLMÎ ŞAHSİYETİ

Basra'nın Hadis imamları arasında sayılan Süleyman, Enes b. Malik ve Hasan el-Basrî, Katâde b. Diâme, Yahyâ b. Ya`mer gibi Basralı büyük tâbiîlerden hadis nakletti. Muhaddisliği kadar zahit kimliği ile de öne çıkmıştır. Bildiğimiz kadarıyla Basra'da ilk megazî kitabını Süleyman yazmıştır. *Kitâbü'l-Megâzî* adlı bu eserin günümüze ulaşan 77 sayfalık bir kısmı Von Kremer tarafından Vâkıdî'nin *Kitâbü'l-Megâzî*'sinin sonunda 1856'da Kalküta'da basılmıştır. Kitabın geri kalan kısmı günümüze ulaşmamıştır.¹⁹⁸ Taberî Hz. Âdem'in yaratılışı ve Hz. Osman'ın öldürülmesi başlıkları altında Süleyman'dan nakilde bulunur. Bu da tıpkı Ma`mer b. Râşid'in megâzîsi gibi Süleyman'ın megâzîsinin de peygamberler tarihi ve halifeler tarihini de kapsıyor olabileceğini akla getirir.

8. CERİR B. HÂZİM

8.1. HAYATI

Tam adı, Ebu'n-Nadr Cerîr b. Hâzim b. Zeyd el-Cehdammî el-Atekî el-Basrî'dir. Ezd kabilesinin Cehdam kolundandır. Hayatı hakkında çok az bilgi bulunan Cerîr, kendi oğlundan gelen bir rivayete göre 85 yılında Basra'da doğmuştur. Enes b. Malik'in 90 yılında öldüğünde Cerîr'in 5 yaşında olduğuna dair başka bir rivayet de bu tarihi desteklemektedir.¹⁹⁹ Amcası Cerîr b. Zeyd ve oğlu Vehb de kendisi gibi Hadis hafızı olan Cerîr'in ilimle iştigal eden bir aileden geldiğini söyleyebiliriz. Kendisinin hadis naklettiği ve kendisinden hadis nakleden tüm isimlerin Basralı oluşundan hareketle ömrünün tamamını Basra'da geçirmiştir diyebiliriz. Cerîr yaklaşık 85 yaşında 170 yılında Basra'da vefat etti.²⁰⁰

8.2. İLMÎ ŞAHSİYETİ

Müerrih ve muhaddis olan Cerîr, İbn İshak'tan siyer rivayet etmiştir. Başta Heysem b. Adî ve Taberî olmak üzere pek çok müerrih de kendisinden istifade etmiştir.

¹⁹⁸Sezgin, *Târîhu Tûrâsi 'l-Arabî*, C. II, s. 83.; Mustafa, *et-Târîhu 'l-Arabî ve 'l-Müerrihûn*, C. I, s. 177.

¹⁹⁹Halîfe b. Hayyât, *et-Tabakât*, s. 223.; İbn Sa'd, *et-Tabakât*, C. IX, s. 278.; Ez-Zehabî, *Siyeru A`lâmü'n-Nübelâ`*, C. VII, s. 100.

²⁰⁰İbn Kuteybe, *el-Meârif*, s. 502.; Ez-Zehabî, *Siyeru A`lâmü'n-Nübelâ`*, C. VII, s. 100.

Tarih sahasında bilinen tek eseri Haricîler dair yazdığı *Kitâbü'l-Ezârika*'dır.²⁰¹ Hadisçiliği ile mübariz olmasına rağmen tarihe dair de çok rivayeti vardır. İbn Sa'd ve Halîfe b. Hayyât kendisinden Cemel ve Hârre vakaları ile Basra'daki Haricî hareketlerine dair haberleri rivayet etmişlerdir. Bunların dışında Cerîr'den siyer ve hocalarının teracim ve düşüncelerine dair haberler de nakledilmiştir.²⁰²

9. EBÜ'L-YAKZÂN

9.1. HAYATI

Tam adı, Ebü'l-Yakzân (Ebû İshâk) Âmir (Sühaym) b. Hafs b. Kâdim et-Temîmî el-Basrî en-Nessâbe'dir. Adı Âmir'dir, Sühaym ise lakabıdır. Medâinî pek çok isim sayar ve bu isimlerin hepsiyle kastedilen zatın Ebü'l-Yakzan olduğunu söyler.²⁰³ Temîm kabilesinin Acîf b. Rebîa kolunun mevlâsıdır. Babasının siyahî olduğu ve Muhammed adında bir kardeşi olduğu dışında ailesi hakkında hiçbir bilgi yoktur. Hayatı hakkında çok az bilgi bulunan Ebü'l-Yakzân'ın nerede ve ne zaman doğduğu da bilinmemektedir. Yakut el-Hamevî, onun ümmî olduğunu söyler.²⁰⁴ Fakat eserlerine ve rivayetlerine bakarsak bu bilgi çok sıhhatli görünmemektedir. Basralı olan Ebü'l-Yakzân 170 yılında muhtemelen Basra'da vefat etmiştir.²⁰⁵

9.2. İLMÎ ŞAHSİYETİ

Ensâb, mesâlib, meâsir ve ahbâr bilgini olan Ebü'l-Yakzan'ı alanında öne çıkaran eseri *Kitâbü'n-Nesebi'l-Kebîr*'dir. Bu eser kabile rivayetlerini toplu olarak rivayet etmesi bakımından bir ilktir. Medâinî'nin hocalarından olan Ebü'l-Yakzân'ın

²⁰¹Sezgin, *Târîhu Tûrâsi'l-Arabî*, C. II, s. 132-133.

²⁰²Mustafa, *et-Târîhu'l-Arabî ve'l-Müerrihûn*, C. I, s. 176.

²⁰³Ebü'l-Yakzân'a adıyla Âmir b. Hafs, lakabıyla Sühaym b. Hafs, babası siyahî olduğu için Âmir b. el-Esved ve Sühaym b. el-Esved, babasının künyesiyle Âmir b. Ebî Muhammed, annesi küçükken ona bir süre (15 gün) Ubeydullah adını verdiği için de Ubeydullah b. Fiyâd denmiştir. Bkz, İbnü'n-Nedîm, *el-Fihrist*, s. 297.

²⁰⁴Ebü'l-Yakzân'ın birisi alanının ilki olan pek çok eserin müellifi olduğunu göz önünde bulundurarak bu bilginin doğruluğu sorgulanır.

²⁰⁵İbnü'n-Nedîm, *el-Fihrist*, s. 297.; Şihâbüddîn Ya'kûb b. Abdullah el-Hamevî, *Mu'cemü'l-Üdebâ*, thk. Abbas İhsan, 1. b., Beyrut: Dâru'l-Garbu'l-İslâmî, 1993, C. C. III, s. 1342.; Kifayah Tarîsh Al-Ali, "Abu al-Yakdhan al-Basri 'The Genealogist' (190 a.h\850 a.d) And His Scientific Status", *Route Educational & Sosial Science Journal*, S. 7(2) (2020), ss. 538-556.

rivayetleri daha çok Medâinî yoluyla bize ulaşmıştır. Kendisinden Cahiliye dönemi ve İslâm'ın ilk yıllarına dair 300'ü aşkın rivayet gelmiştir. *Nesebi'l-Kebîr* dışında *Kitâbü Ahbâri Temîm*, *Hilfû Temîm Ba`zuhâ Ba`zan*, *Nesebi Hindif ve Ahbârihâ* adlı eserleri vardır. Bu eserlerden hiçbiri günümüze ulaşmasa da Ebü'l-Yakzân'ın rivayetlerinin çoğu Halife b. Hayyât, İbn Kuteybe, Belâzurî ve Taberî tarafından aktarılmıştır.²⁰⁶

10. MÜERRİC B. AMR

10.1. HAYATI

Tam adı, Ebû Feyd Müerric (Mersed) b. Amr b. El-Hâris b. Menî` es-Sedusî el-Iclî el-Basrî'dir.²⁰⁷ İsmnin Mersed (مرثد) lakabının Müerric olduğu da söylenir.²⁰⁸ Hicrî ikinci asrın başında Basra'da doğdu.²⁰⁹ Yakut el-Hamevî çölden geldiği için nahivde kıyas yapmadığı yönündeki bir rivayet zikreder. İbnü'n-Nedîm de onu "bâdiye fasihleri" başlığı altında zikretmiştir.²¹⁰ Buradan hareketle Müerric'in sık sık çöle gidip geldiğini söyleyebiliriz. Şu'be b. Haccâc ve Ebû Amr b. el-Alâ'dan hadis naklettiğine göre genç yaşta Basra'da ilim tahsiline başlamış olmalıdır.²¹¹ Halife Me'mûn'un beraberinde Horasan'a gidip Merv şehrine yerleşti. Daha sonra bir süre Nişabur'da yaşadı. Ömrünün sonlarına doğru önce Bağdat'a sonra Basra'ya dönen Müerric hicrî 195 yılında Basra'da vefat etti.²¹²

²⁰⁶Sezgin, *Târîhu Tûrâsi'l-Arabî*, C. II, s. 47.; Mustafa, *et-Târîhu'l-Arabî ve'l-Müerrihûn*, C. I, s. 193-194.; Al-Ali, "Abu al-Yakdhan al-Basri 'The Genealogist' (190 a.h\850 a.d) And His Scientific Status", ss. 538-556.

²⁰⁷İbrahim Sarmış, "Müerric es-Sedûsî", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 2006, C. 31, s. 478.

²⁰⁸Şemsüddin Ahmed İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-A'yân*, thk. İhsan Abbas, Beyrut: Dâru Sâdır, 1978, C. C. V, s. 307.

²⁰⁹Bkz. Müerric b. Amr es-Sedûsî, "Neşredenin Girişi", *Kitâbü Hazfin min Nesebi Kureyş*, thk. Salahaddin el-Müncid, Kahire: Mektebetü Dâri'l-Arabiyye, 1960, s. 7.

²¹⁰el-Hamevî, *Mu`cemü'l-Üdebâ*, C. VI, s. 2731.; İbnü'n-Nedîm, *el-Fihrist*, s. 154.

²¹¹Ebû Bekir Ahmed b. Ali el-Bağdâdî, *Târîhu Medînetü's-Selâm*, thk. Beşşâr Avvâd Maruf, 1. b., Beyrut: Dâru'l-Garbu'l-İslâmî, 2001, C. C. XV, s. 346.; Ez-Zehebî, *Siyeru A'lâmü'n-Nübelâ*, C. IX, s. 310.

²¹²İbn Kuteybe, *el-Meârif*, s. 543.; el-Bağdâdî, *Târîhu Medînetü's-Selâm*, C. XV, s. 346.; İbn Hallikân, *Vefeyât*, C. V, s. 306.

10.2. İLMÎ ŞAHSİYETİ

Arap dili ve belâgatına dair derin bilgisiyle tanınan Müerric, Halil b. Ahmed'in ve Ebû Zeyd el-Ensârî'nin önde gelen talebelerindedir. Ebû Amr b. el-A`lâ, Şu`be b. el-Haccâc ve başkalarından hadis rivayet etmiştir. Nahiv ilminin öncülerinden kabul edilen Müerric'in aynı zamanda nesep ve ahbâr bilginidir. Müerric'i; Yakut el-Hamevî ahbârî, İbn'ün-Nedîm de nessâbe olarak tanıtır.²¹³ Müerric'in bilinen eserleri şunlardır; *Kitâbü'l-Envâ*, *Kitâbü Garîbü'l-Kur'ân*, *Kitâbü'l-Emsâl*, *Kitâbü Cemâhiri'n-Neseb* ve *Kitâbü Hazfîn min Nesebi Kureyş*. Bu eserlerden *Kitâbü'l-Emsâl* ve *Kitâbü Hazfîn min Nesebi Kureyş* hem günümüze ulaşmış olmaları hem de kendi alanlarında ilk olmaları bakımından önemlidir.²¹⁴

11. YAHYÂ B. SAÎD EL-KATTÂN

11.1. HAYATI

Tam ismi, Ebû Saîd Yahyâ b. Said b. Ferrûh el-Kattân el-Ahvel'dir.²¹⁵ Pamuk ticaretiyle uğraştığı için el-Kattân nisbesiyle, gözleri doğuştan kör olduğu için de el-Ahvel lakabıyla anılmıştır.²¹⁶ Hatîb el-Bağdâdî Yahyâ'yı Temîm Kabilesi'in mevlâsı olarak tanıtmıştır. Fakat Yahyâ, kendisinden gelen başka bir rivayette kesinlikle mevâliden olmadığını söyler. Dedesinin isminin Farça olması da Yahya'nın Farisî asıllı olabileceğini akla getirmektedir. Yahya'nın iki oğlu ve iki torunu da kendisi gibi muhaddistir. Bunun dışında ailesi hakkında bilgi bulunmamaktadır.²¹⁷

Aslen Basralı olan Yahyâ 120 yılında Basra'da dünyaya geldi. Birkaç seyahati dışında hayatının tamamını bu şehirde geçirdi. Geçimini ticaretle sağlayan Yahyâ b. Saîd, ömrü boyunca başta hadis olmak üzere çeşitli ilimlerle uğraşmıştır. Yahyâ, Bağdat, Kûfe ve Mekke gibi önemli ilim merkezlerini ziyaret etmiş hatta Mekke'de 15

²¹³İbnü'n-Nedîm, *el-Fihrist*, s. 154.; el-Hamevî, *Mu`cemü'l-Üdebâ*, C. XI, s. 2731.

²¹⁴es-Sedûsî, "Neşredenin Girişi", ss. 5-6.

²¹⁵Yahyâ b. Saîd el-Kattân hakkında daha geniş bilgi için bkz. Erdinç Ahatlı, "Yahyâ b. Saîd el-Kattân", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 2013, C. 43, s. 262.

²¹⁶Halîfe b. Hayyât, *et-Tabakât*, s. 225.; İbn Sa'd, *et-Tabakât*, C. IX, s. 294.; İbn Kuteybe, *el-Meârif*, s. 514.; Ramazan Özmen, "Basralı Meşhur Muhaddis Yahyâ b. Saîd el-Kattân'ın Hadis İlmindeki Yeri", *Dicle Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, C. 9, S. 2 (2007), ss. 61-90.

²¹⁷Ebû Bekir Ahmed b. Ali el-Bağdâdî, *Târihu Medînetü's-Selâm*, thk. Beşşâr Avvâd Maruf, 1. b., Beyrut: Dâru'l-Garbu'l-İslâmî, 2001, C. C. XVI, s. 203.; Özmen, "Basralı Meşhur Muhaddis Yahyâ b. Saîd el-Kattân'ın Hadis İlmindeki Yeri", ss. 61-90.

yıl kadar kalmıştır. Gittiği şehirlerde hadis nakletmiş, özellikle Bağdat'ta pek çok kişi kendisiyle görüşüp ondan hadis dinlemiştir.²¹⁸ Yahyâ b. Saîd 198 yılının safer ayında 70 yaşında Basra'da vefat etti.²¹⁹

11.2. İLMÎ ŞAHSİYETİ

Hayatı boyunca ilimle iştigal eden Yahyâ, hadis ilminde müstesna bir yere sahiptir. Yaşadığı dönemin hadis imamlarından kabul edilir. Yirmi yıl boyunca Süfyân es-Sevrî ve Şu'be b. Haccâc'ın derslerine katılmıştır. Onun talebeleri arasında Medâinî, Ahmed b. Hanbel ve Yahya b. Maîn'i sayabiliriz. Yahyâ b. Saîd hadis ilminin yanında kıraat ilmiyle de uğraşmıştır. Tarihe dair bilinen tek eseri *Kitâbü'l-Megâzi*'dir. Bu eser günümüze ulaşmasa da Yahya'nın siyere dair rivayetleri çeşitli kaynaklarda bize ulaşmıştır.²²⁰

12. EBÛ UBEYDE MA'MER B. MÜSENNÂ

12.1. HAYATI

Tam adı, Ebû Ubeyde Ma'mer b. el-Müsennâ et-Teymî el-Basrî'dir.²²¹ Hicrî 110 yılının recep ayında Basra'da dünyaya geldi. Ebu Ubeyde'nin Şirvan yakınlarındaki Bâcerevan (Bâcervan) köyünde doğup küçükken ailesiyle Basra'ya hicret ettiği yönünde rivayetler de vardır.²²² Ma'mer, Kureyş'in Teym kolunun azatlı kölelerinden olduğu için Teymî nisbesiyle anılır. Aslen Farisî olan Ebû Ubeyde'nin dedesi Şirvan yakınlarındaki Bâcerevan köyünden bir yahudidir.²²³ Ma'mer 188 yılında Vezir Fazl b. İyaz'ın davetiyle Bağdat'a gitmiş ve Halife Harun er-Reşîd'in huzuruna çıkmıştır. Bu görüşme

²¹⁸el-Bağdâdî, *Târîhu Medînetü's-Selâm*, C. XVI, s. 205-215.; Özmen, "Basralı Meşhur Muhaddis Yahyâ b. Saîd el-Kattân'ın Hadis İlmindeki Yeri", ss. 61-90.

²¹⁹İbn Sa'd, *et-Tabakât*, C. IX, s. 294.; el-Bağdâdî, *Târîhu Medînetü's-Selâm*, C. XVI, s. 215.

²²⁰Ahatlı, "Yahyâ b. Saîd el-Kattân", s. 262.

²²¹Ma'mer b. Müsennâ hakkında daha kapsamlı bilgi için bkz. Sabri Türkmen, *Ebû 'Ubeyde Hayatı ve Eseri "Mecâzu'l-Kur'an"ın Dil Özellikleri*, (Doktora Tezi), Konya: Selçuk Üniversitesi, 2000; Süleyman Tülücü, "Ma'mer b. Müsennâ", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı, 2003, C. 27, ss. 551-52.

²²²Hatib el-Bağdâdî onun 110 yılında Hasan-ı Basrî'nin öldüğü gece doğduğunu rivayet eder bu halde Ma'mer 110 yılı rebebinde doğmuş olmalıdır. Bkz. a.g.e., C. XV, s.337.; Çalış Muhammet İkbâl, "Ebu Ubeyde Ma'mer b. Müsennâ ve Mecâzü'l-Kur'an İsimli Eseri", *Darulfunun*, S. 30 (2019), s. 205.

²²³İbn Kuteybe, *el-Meârif*, s. 543; İbn Hallikân, *Vefeyât*, C. C.5, . 240; İbnü'n-Nedîm, *el-Fihrist*, s. 168.

sırasında Halife'ye kitaplarından bazılarını tanıtmaya imkânı bulmuştur.²²⁴ Hayatının tamamını Basra'da geçiren Ebu Ubeyde'nin Bağdat'a yaptığı birkaç seyahat dışında Basra'dan ayrıldığına dair bir rivayet yoktur. İlme düşkünlüğü ile tanınan Ebu Ubeyde, Ebu Amr b. Alâ, Yunus b. Habib, Halef el-Ahmer, el-Asmaî ve Ahfeş el-Ekber gibi Basra'nın tanınmış bilginlerinden ders aldı. Kendisi de Ebu Ubeyd Kasım b. Sellâm, İshak el-Mevsîlî, Ebu Hâtim es-Sicistanî, İbnü's-Sikkît, Ebû Osman el-Mâzinî gibi pek çok kişiye ders verdi. Câhız, onun ilmî seviyesini şu sözle ifade eder: Yeryüzünde Ebû Ubeyde'den daha bilgili ne bir Haricî ne de bir Cemâî gördüm.²²⁵

Ebû Ubeyde hakkında bilgi veren tüm kaynaklar onun Haricî mezhebine mensup olduğunu bildirir. Muhtemelen Haricîliğin diğer kollarına nazaran daha ılımlı olan İbâziye koluna mensuptu. Ebu Ubeyde'nin fikirlerini önemli kılan bir diğer husus da onun Şuûbî olmasıdır. Ma'mer Arapları, Arap olmayanlardan üstün tutan bu görüşün öncülerinden ve ilmî altyapısını hazırlayanlardandır. Onun Şuûbî fikirleri Araplardan nefret etme derecesindeydi. Hem Haricî oluşu hem Şuûbî düşünceye sahip oluşuna rağmen farklı düşüncelere mensup insanlar tarafından takdir görmüştür. Bunun yanında Ma'mer aşırı cedelci ve sivri dilli olduğu için pek sevilmezdi. Bu sebepten cenazesine kimsenin katılmadığı rivayet edilir. Tüm hayatını ilimle iştiğal ederek geçiren Ebû Ubeyde 210 yılı civarında, 100 yaşında Basra'da vefat etti.²²⁶

12.2. İLMÎ ŞAHSİYETİ

Pek çok alanda 100'den fazla eser vermiş olan Ebû Ubeyde sadece bilginlerin rivayetlerini değil, bedevî Araplar arasında dolaşan rivayetleri de toplayıp kaydediyordu. Aslen Farisî ve İranlı bir aileden geliyor olması Basra'nın münbit ilmî ortamında yetişmesi Ma'mer'i çok yönlü ve yetkin bir âlim yapmıştır.²²⁷ Arap dili ve edebiyatı, tefsir, tarih ve neseb alanlarında eser veren çok yönlü bir âlimdi. Ebû Ubeyde'nin tarih ve nesebi öncelendiği ve bu alanlarda daha çok eser verdiği

²²⁴el-Bağdâdî, *Târîhu Medînetü's-Selâm*, C. C. 15, s. 338.

²²⁵Tülücü, "Ma'mer b. Müsennâ", ss. 551-52.

²²⁶İbn Kuteybe, *el-Meârif*, s. 543; İbn Hallikân, *Vefeyât*, C. V, 235; Tülücü, "Ma'mer b. Müsennâ", ss. 551-52.

²²⁷Türkmen, *Ebû Ubeyde Hayatı ve Eseri "Mecâzu'l-Kur'ân"ın Dil Özellikleri*, s. 29.

görülmektedir.²²⁸ İbnü'n-Nedîm onun Cahiliye'ye dair haberlerde uzaman olduğunu kaydeder. Cahiliye dönemine dair yazdığı bazı eserler şunlardır:

Ahbâr ve Eyyâmü'l-Araba dair, *Meğârâtü Kays ve'l-Yemen, Kitâbü Büyûtati'l-Arab, Kitâbü'l-Eyyâm, Kitâbü Eyyâmi Benî Yeşkür, Kitâbü Benî Mâzin ve Ahbârihim, Kitâbü'l-Hamsi min Kureys, Kitâbü'l-Gârât, Kitâbü'l-Kabâil, Kitâbü'l-Evsi ve'l-Hazrec.*

Bunların dışında İbnü'n-Nedîm çeşitli tarih yazım türlerine ait onun şu eserlerini de sayar:

Mesâlibe ve Meâsir'e dair, *Meâsiru'l-Arab, Menâkıbü Bâhile, Kîtabü'l-Mevâlî, Kitâbü'l-Mesâlib, Kitâbü Li's-Sûsü'l-Arab, Fedâilü'l-Furs.*

Fütûha dair, *Fütûhu'l-Ahvâz, Fütûhü'l-Ermeniyye, Kitâbü Horasân, Kitâbü's-Sevâdi ve Fütûhihî.*

İslâm Tarihine dair, *el-Havâricü'l-Bahreyn ve'l-Yemâme, Kitâbü Makteli Osmân, Kitâbü'l-Hamdi ve's-Sıffîn, Kitâbü Ahbâri'l-Haccâc, Kıssatü Ka'be, Kitâbü Kudâtü'l-Basra, Kitâbü Mekke ve'l-Harem.*²²⁹

13. SEHL b. HARUN

13.1. HAYATI

Tam adı, Ebû Amr (Ebû Muhammed) Sehl b. Hârûn b. Râhiyûn el-Ahvâzî ed-Destmeysânî el-Basrî'dir.²³⁰ Ailesi aslen Nişâburludur. Basra ile Vâsıt arasındaki Destmeysân (Deşt-i Mişân) köyünde doğdu. Sehl küçük yaşta Basra'ya yerleşti. Basra'da yetişti ve tahsilini burada tamamladı.²³¹ Genç yaşta Bağdat'a giden Sehl Vezir Yahyâ b. Hâlid el-Bermekî'nin dikkatini çekti ve vezirin kâtipliğini yapmaya başladı. Bermekî Ailesi görevden uzaklaştırılınca bir süre hapse girdi. Hapiste kaldığı sürede bile kendisini hapseden Harûn er-Reşîd'i övdüğü hapisten çıkarılıp divanların

²²⁸Türkmen, *Ebû 'Ubeyde Hayatı ve Eseri "Mecâzu'l-Kur'ân"ın Dil Özellikleri*, ss. 24-25.

²²⁹Mustafa, *et-Târîhu'l-Arabî ve'l-Müerrihûn*, C. I, s. 199.

²³⁰Sehl b. Hârûn hakkında bkz. Mehmet Azimli, "Sehl b. Hârûn", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 2009, C. 36, ss. 319-20; Halil İbrahim Tanç, "Sehl b. Hârûn ve Cimrilikle ilgili Risâlesi", *Dinî Araştırmalar*, C. 11, S. 31 (2008), ss. 247-58.

²³¹İbnü'n-Nedîm, *el-Fihrist*, s. 369.

başına getirilmiş olması düşünülmektedir. Enûşirvân'ın başarılı veziri Büzürgmîhr'e nisbetle Büzürgmîhr-i İslâm olarak anılmaya başladı.²³²

Her ne kadar şiddetli bir şuûbî olsa da Emin ve Me'mûn çatışmasında tarafsız kalmıştır. Me'mûn'un taht mücadelesinden galip çıkmasıyla ilk önceleri öne çıkmasa da Sehl, Vezir Fazl b. Sehl tarafından Me'mûn'a tanıtıldı ve Me'mûn tarafından taltif edildi. Me'mûn'un ona iltifat etmesinde fesahati ve Fars dil ve kültürüne dair bilgisi etkili olmuştur. 204 yılında Me'mûn tarafından Kıbrıs'tan getirtilen felsefe kitaplarının bulunduğu Hazânetü'l-Kütüb adlı saray kütüphanesinin müdürlüğüne getirildi.²³³ Daha sonra Beytü'l-Hikmenin kurulmasıyla onun müdürlüğüne getirilen Sehl, yaşadığı dönemde çok yaygın olan ılımlı Şîi-Mu`tezilîlerdendi. 215 yılında Beytü'l-Hikme'deki görevine devam ettiği sırada Bağdat'ta vefat etti.²³⁴

13.2. İLMÎ ŞAHSİYETİ

Sehl b. Hârûn, edip ve filozof olarak tanınmıştır. Kendisi daha çok İbnü'l-Mukaffa'nın takipçisi olarak eski Fars edebiyat geleneğini devam ettirmiştir. Sehl'i meşhur eden iki eseri vardır birisi İbnü'l-Mukaffa'nın *Kelile ve Dimne* çevirisini takliden *Sa`le ve Afrâ* adlı fabl türündeki eser diğeri de cimriliği öven *Risâletü'l-Buhalâ*'dır. Bunun dışında kendisinin yirmi kadar eseri olduğundan bahsedilir.²³⁵

14. EL-ASMAÎ

14.1. HAYATI

Tam ismi, Ebû Saîd Abdümelik b. Kureyb b. Abdümelik b. Ali el-Asmaî el-Bâhilî'dir.²³⁶ Büyük dedelerinden Asma'a nisbetle Asmaî diye anılmış ve bu isimle meşhur olmuştur. Kays Aylân'ın kollarından Bâhile Kabilesi'ne mensuptur. Asıl adı

²³²el-Hamevî, *Mu`cemü'l-Üdebâ*, C. III, s. 1409.; Tanç, "Sehl b. Hârûn ve Cimrilikle ilgili Risâlesi", ss. 247-48; Azimli, "Sehl b. Hârûn", ss. 319-20.

²³³Tanç, "Sehl b. Hârûn ve Cimrilikle ilgili Risâlesi", ss. 247-58.

²³⁴İbnü'n-Nedîm, *el-Fihrist*, s. 369.; Azimli, "Sehl b. Hârûn", ss. 319-20.

²³⁵Azimli, "Sehl b. Hârûn", ss. 319-20; Tanç, "Sehl b. Hârûn ve Cimrilikle ilgili Risâlesi", ss. 247-58.

²³⁶El-Asmaî hakkında daha fazla bilgi için bkz. Süleyman Tülücü, "Asmaî", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 1991, C. 3, ss. 499-500.

Âsım olan babası Hasan'ı Basrî'nin talebelerindendi.²³⁷ Aslen Basralı olan Asmaî, 123 yılında Basra'da dünyaya geldi.²³⁸ Gençlik yıllarını Basra'da geçiren Asmaî, Harun er-Reşîd zamanında Bağdat'a gitti. Halîfe'nin meclislerinde bulundu ve taktîrini kazandı. Halîfe'nin huzurunda Ma'mer b. Müsennâ ile çeşitli konularda tartışmaları yaptı. Bu tartışmalarda Asmaî nahv bilgisi ile Ma'mer'in önüne geçerken ahbâra dair bilgisi onun gerisinde kaldı.²³⁹ Me'mûn döneminde Basra'da vefat eden Asmaî'nin ölüm tarihi olarak 210-217 arasında çeşitli tarihler verilmektedir.²⁴⁰

14.2. İlmî Şahsiyeti

Dil, nahiv ve ahbâr bilgini olan Asmaî, ahbârîlerdendir. İlmî yetkinliğinden dolayı Bağdat'ta bulunduğu yıllarda Halife Harun er-Reşîd ve Bermekîler tarafından taltif edildi. Dil ve nahiv bilgisi ile meşhur olsa da Asmaî ahbâr ve nesep bilgisiyle de tanındı. *Kitabü'n-Neseb, Kitâbü'l-Ahbâr, Kitâbü'l-Fütûh, Târîhu Mülûkü'l-Arabü'l-Evveliyye, Kitâbü'l-Harâc, Kitâbü'n-Nevâdir, Târîhu'l-Arab Kable'l-İslâm* onun tarihî konularda yazdığı eserleridir. Bu eserlerden *Kitâbü'l-Ahbâr ve Târîhu Mülûkü'l-Arab* dışındakiler günümüze ulaşmamıştır. Yakub es-Sekîb'in (السكيب) hattıyla yazma bir nüshası Paris'te bulunan *Kitâbü'l-Ahbâr*, 1959'da Muhammed Hasen Âli Yâsîn'nin tahkîki ile Bağdat'ta basıldı. Taberî Zikâr muarekesi farklı 11 konuda Asmaî'den haber nakletmiştir.²⁴¹

15. İBN HİŞÂM

15.1. HAYATI

Tam adı, Ebû Muhammed Cemâlüddîn Abdülmelik b. Hişâm b. Eyyûb el-Himyerî el-Meârifi (ez-Zühlî Es-Sedûsî) el-Basrî el-Mısırî'dir.²⁴² Himyer Kabilesi'nin

²³⁷İbnü'n-Nedîm, *el-Fihrist*, s. 175.

²³⁸İbn Kuteybe, *el-Meârif*, ss. 543-544.; el-Bağdâdî, *Târîhu Medînetü's-Selâm*, C. XII, s. 157.

²³⁹İbnü'n-Nedîm, *el-Fihrist*, s. 174.; İbn Hallikân, *Vefeyât*, C. III, s. 171.

²⁴⁰İbn Kuteybe, *el-Meârif*, s. 544.; İbn Hallikân, *Vefeyât*, C. III, s. 175.

²⁴¹İbnü'n-Nedîm, *el-Fihrist*, s. 176.; Mustafa, *et-Târîhu'l-Arabî ve'l-Müerrihûn*, C. I, s. 200.

²⁴²İbn Hişâm hakkında daha tafsilatlı bilgi için bkz. Mustafa Fayda, "İbn Hişâm", İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 1999, C. 20, ss. 71-73.

Meârif koluna mensuptur. Zühl Kabilesi'nin Sedûs kolundan olduğu da söylenir.²⁴³ Basra'da doğup büyüdüğü, daha sonra Mısır'a yerleşerek orada vefat ettiği dışında hayatına dair bilgi yoktur. İlim tahsiline Basra'da başlamış ve bu şehirde yetişmiştir. İbn Hişam'ın Basra'dan Mısır'a gidiş tarihi bilinmemektedir. 175 yılında vefat eden Leys b. Sa'd ile Mısır'da görüştüğüne göre bu tarihten önce Mısır'a gitmiş olmalıdır. Mısır'da Fustat'a yerleşen İbn Hişam'ın ölünceye kadar bu şehirden ayrıldığına dair bir bilgi yoktur. Bununla birlikte sahip olduğu bilgileri o tarihte Mısır'da edinmiş olması pek mümkün gözükmemektedir. Ayrıca İbn İshak'ın *es-Sîre*'sini kendisine rivayet eden Ziyâd b. Abdullah el-Bekkâî hiç Mısır'a gitmemiştir. Yaşadığı dönemde ilmin sema' (işitme) yoluyla öğreniliyor olması da onun Mısır'da kaldığı sürede başka şehirlere seyahat etmiş olabileceğini akla getirmektedir. İbn Hişam 13 Rebûlevvel 218'de Fustat'ta vefat etti.²⁴⁴

15.2. İLMÎ ŞAHSİYETİ

Nesep, ahbâr ve nahiv âlimi olan İbn Hişam ilk eğitimini Basra'da aldı. Kaynaklarda onun hocaları hakkında bilgi yoktur. Mısır'da görüştüğü İmam Şâfiî İbn Hişam'ın nahiv ve nesep bilgisinden övgüyle söz etmektedir. Onu asıl meşhur eden İbn İshak'ın *Sîretü İbn İshâk* olarak bilinen eserini yeniden düzenlemiş olmasıdır. Adı *es-Sîretü'n-Nebeviyye* olmakla beraber *Sîretü İbn Hişam* veya *Tehzîbü İbn Hişam* olarak ünlenen bu eser pek çok hadis âlimi tarafından en sağlam siyer kaynağı olarak görülmüştür. Bu eseri tehzib ederken, İbn İshak'ın eserinde gereksiz gördüğü şiirleri çıkarmış, bazı yeni şiirler eklemiş ve garîb kelimelerin izahını yapmıştır. Ve Ma'mer b. Müsennâ, Yunuf b. Habîb, Halef el-Ahmer gibi âlimlerden nakilde bulunmuştur.²⁴⁵

²⁴³İbn Hallikân, *Vefeyât*, C. III, s. 177.; Ez-Zehebî, *Siyeru A'lâmü'n-Nübelâ*, C. X, s. 428.

²⁴⁴Ez-Zehebî, *Siyeru A'lâmü'n-Nübelâ*, C. X, s. 429.; Fayda, "İbn Hişam", ss. 71-73.

²⁴⁵İbn Hallikân, *Vefeyât*, C. III, s. 177.; Ez-Zehebî, *Siyeru A'lâmü'n-Nübelâ*, C. X, s. 429.; Fayda, "İbn Hişam", ss. 71-73.

16. ABBÂS B. BEKKÂR

16.1. HAYATI

Tam adı, Ebü'l-Velîd el-Abbâs b. Bekkâr ed-Dabbî'dir. Hakkında yok denecek kadar az bilgi bulunmaktadır. 129 yılında Basra'da doğdu. Bütün hayatını Basra'da geçirdi. Hadis rivayet etti. İbn Hacer onun hadislerini güvenilir bulmaz. 93 yaşında 222 yılında Basra'da öldü.²⁴⁶

16.2. İLMÎ ŞAHSİYETİ

Hadis nakletmiş olması yanında Abbas'ın adının duyulmasını sağlayan İspanya'da El Escorial kütüphanesinde bulunan iki eseridir. *Ahbâru'l-Vâfidîn mine'r-Ricâli Min Ehli'l-Kûfeti ve'l-Basra Alâ Muâviyeti'bni Ebî Süfyân* adlı ilk eserin 8 varaklık bir kısmı mevcuttur. *Ahbâru'l-Vâfedât Alâ Muâviyeti'bni Ebî Süfyân* adlı ikinci eserin de tamamı mezkur kütüphanede bulunmaktadır.²⁴⁷

17. MEDÂİNÎ

17.1. HAYATI

Tam ismi Ebü'l-Hasen Ali b. Muhammed b. Abdullah b. Ebî Seyf el- Medâinî el-Kuraşî'dir.²⁴⁸ İbnü'n-Nedîn, Medâinî'nin kendisinden gelen bir rivayette 135 yılında doğduğunu başka bir rivayette de 225 yılında 93 yaşında öldüğünü bildirmektedir. İkinci rivayete göre de doğum tarihi 132 yıldır. Kaynakların çoğu doğum yılını 135 olarak verir. Basra'da doğan ve aslen Basralı olan Medâinî Kureyşli Abdurrahman b. Semüre b. Cündüb'in azatlı kölesi olduğu için Kureşî, bir süre Medâin'de ikamet ettiği için de Medâini nisbelerini almıştır. Basra'da yetişen Medâinî ilk önce Medâine daha sonra da Bağdat'a yerleşti ve vefat edene orada yaşadı. Medâinî'nin vefat tarihi olarak çeşitli tarihler verilse de rivayetlerin çoğu onun 225 yılında öldüğünü haber verir.²⁴⁹

²⁴⁶Ebü'l-Fadl Ahmed b. Ali İbn Hacer el-Askalânî, *Lîsânü'l-Mîzân*, Beyrut: Müessesetü'l-İlmî Li'l-Matbûât, 1971, C. C. III, s. 237-238.; Sezgin, *Târîhu Tûrâsi'l-Arabî*, C. II, s. 138.

²⁴⁷Sezgin, *Târîhu Tûrâsi'l-Arabî*, C. II, s. 138.

²⁴⁸Medâinî hakkında daha çok bilgi için bkz. Cengiz Kallek, "Medâinî", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı, 2003, C. 28, ss. 291-92.

²⁴⁹İbn Kuteybe, *el-Meârif*, s. 538.; İbnü'n-Nedîn, *el-Fihrist*, s. 315.; el-Bağdâdî, *Târîhu Medînetü's-Selâm*, C. XII, s. 516-518.

17.2. İLMÎ ŞAHSİYETİ

Bağdat'a gelince meşhur musikişinas İshak el-Mevsîlî'nin (ö. 235) himayesine girdi. Medâinî, Bağdat'ın en büyük kütüphanelerinden birine sahip olan ve ilim erbabını himaye eden İshak'a derin bir muhabbet duyuyordu. Medâinî, yaşadıkları asırlara teliflerinin çokluğuyla damga vurmuş Suyûtî, İbn Tolun, İbn Arabî, İbn Sînâ gibi müelliflerin ilkidir. İsmi bu güne ulaşmış bilinen 240 tane telifi vardır. Yaşadığı sırada ondan daha çok eser telif eden kimse olmamıştır denilebilir.²⁵⁰

Medâinî'nin itikâdî görüşüne dair kaynaklarda farklı bilgiler bulunmaktadır. Câhız, onu Şiilikle itham eder buna rağmen Ebû Ca'fer et-Tûsî onu sünî olarak tanıtır.²⁵¹ mutezili olduğunu bildiren kaynaklar da vardır. Vasıl b. Atâ'nın hutbelerini derleyen bir eseri olması dolayısıyla Mu'tezili olma ihtimali yüksektir. Medâinî'nin yaşadığı dönemde Şîi-Mu'tezilî bir anlayışın popüler olduğunu düşünürsek onu da buna dahil edebiliriz.²⁵²

İbnü'n-Nedîm tarihi olaylar üzerine kısa monografiler yazma geleneğinin öncüsü olan Medâinî'nin Hz. Peygamber'e dair 29, Kureyş kabilesine dair 25, kadınlara dair 23, Halifeler tarihine dair 6, İslam tarihindeki önemli olaylara dair 27, fetihlere dair 38, cahiliye dönemine dair 9 tane eseri bulunduğunu kaydetmiştir.²⁵³

18. İBN SA'D

18.1. HAYATI

Tam adı, Ebû Abdullah, Muhammed b. Sa'd b. Menî` el- Hâşimî el-Basrî El-Bağdâdî el-Kâtib'dir.²⁵⁴ Hz. Abbas'ın torunu Hüseyin b. Abbas'ın azatlısı olduğu için Hâşimî nisbesini almıştır. İbn Hallikân, onun için Zührî nisbesini kullanır fakat diğer kaynaklarda böyle bilgi bulunmadığı gibi mezkûr kaynak da bu nisbenin neden

²⁵⁰Mustafa, *et-Târîhu'l-Arabî ve'l-Müerrihûn*, C. I, s. 186.

²⁵¹Ebû Ca'fer et-Tûsî, *Fihristü Kütübi's-Şî'ati ve Usûlihîm*, thk. Abdülaziz et-Tabatabâî, 1. b., Kum: Mektebetü'l-Muhakkikü't-Tabatabâî, 1420, s. 278.

²⁵²Kallek, "Medâinî", ss. 291-92.

²⁵³İbnü'n-Nedîm, *el-Fihrist*, ss. 314-320.

²⁵⁴ İbn Sa'd hakkında daha fazla bilgi için bkz. Mustafa Fayda, "İbn Sa'd", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 1999, C. 20, ss. 294-97.

verildiğine dair bir bilgi vermez. Muhtemelen İbn Hallikân, Muhammed b. Sa`d b. Ebî Vakkâs'ın nisbesi olan “ez-Zührî”yi yanlışlıkla İbn Sa`d için kullanmıştır.²⁵⁵ Bağdat'ta bulunduğu yıllarda hocası Vâkîdî'nin kâtipliğini yaptığı İbn Sa`d, de el-Kâtib veya Kâtibü'l-Vâkîdî diye şöhret bulmuştur.²⁵⁶

İbn Sa`d 168 yılında Basra'da dünyaya geldi.²⁵⁷ Gençlik yıllarını Basra'da gerirdi ve ilk tahsilini de bu şehirde tamamladı. Daha sonra henüz yirmili yaşlarda olduğu halde hadis öğrenmek için dönemin âdetine uyarak Kûfe, Mekke ve Medine'ye yolculuklar yaptı. Hicaz ziyaretinden sonra Suriye bölgesine yönelendi ve Rakka ve Dimeşk'te bulundu. Suriye seyahatinden sonra 200 yılı civarında Bağdat'a gelen İbn Sa`d ölünceye kadar bu şehirde yaşadı.²⁵⁸

İbn Sa`d, Rakka'da bulunduğu sırada Halife Me'mun'un emriyle “Halku'l-Kur'an” hakkındaki sorguya çekilmiş ve halifenin isteği doğrultusunda cevaplar vererek soruşturmadan kurtulmuştur. Bu olay daha sonraki yıllarda İbn Sa`d'ın Mu'tezilî olduğu yönünde kendisine eleştiriler gelmesine yol açmıştır. Lakin ne eserlerinde ne de onun hakkında bilgi veren kaynaklarda Mu'tezilî olduğunu doğrulayacak bir karine bulunmamaktadır. Ahmed b. Hanbel bu olaydan sonra yeğeni vasıtasıyla İbn Sa`d ile bilgi alışverişinde bulununmaya devam etmiştir. İbn Sa`d bu davranışından dolayı hadis ricali tarafından cerh de edilmemiştir.²⁵⁹

Hayatının son yıllarını Bağdat'ta geçiren İbn Sa`d, 4 Cemaziyelâhir 230 yılında 62 yaşında Bağdat'ta vefat etti. Bağdat'taki Bâbü'ş-Şâm Kabristanına defnedildi.²⁶⁰

18.2. İLMÎ ŞAHSİYETİ

Genç yaşta ilim tahsiline başlayan ve hayatı boyunca ilimle iştiğal eden İbn Sa`d, ilk tahsiline Basra'nın tanınmış âlimlerinin yanında başladı. Basra'da Hüseyim b. Beşîr, Vekî` b. Cerrâh, Ebû Âsım en-Nebîl, Ebü'l-Velîd et-Tayâlisî gibi âlimlerden dinî ilimleri ve Arap dili ve edebiyatı öğrendi. Hicaz'da bulunduğu yıllarda bu bölgenin

²⁵⁵ İbn Hallikân, *Vefeyât*, C. IV, s. 251.; Ali Çelik, “İbn Sa`d'ın Hadisçiliği”, *Bingöl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, C. 7, S. 13 (2017), s. 279.

²⁵⁶ İbnü'n-Nedîm, *el-Fihrist*, s. 309.

²⁵⁷ el-Bağdâdî, *Târîhu Medînetü's-Selâm*, C. III, s. 266-267.; Ez-Zehebî, *Siyeru A`lâmü'n-Nübelâ`*, C. X, s. 665.

²⁵⁸ Fayda, “İbn Sa`d”, ss. 294-97.

²⁵⁹ Ez-Zehebî, *Siyeru A`lâmü'n-Nübelâ`*, C. X, s. 265.; Fayda, “İbn Sa`d”, ss. 294-97.

²⁶⁰ el-Bağdâdî, *Târîhu Medînetü's-Selâm*, C. III, s. 267.

alimlerden de hadis dinleme imkânı elde etti. Ayrıca bu dönemde İbn Sa'd, Hicaz'da megâziye dair olayların vuku bulduğu yerleri bizzat gezip görme imkânı erşti. Kûfe'de bulunduğu yıllarda İbnü'l-Kelbî'nin derslerine katılmış ve ondan nesep ve ahbâra dair malumat edinmiştir. Şüpesiz onun en büyük hocası Vakıdî'dir. Bağdat'ta bulunduğu sırada Vakıdî'nin yanından ayrılmayan İbn Sa'd, hem onun ilminden hem de zengin kütüphanesinden yararlanmışır.²⁶¹

19. HALİFE B. HAYYAT

19.1. HAYATI

Tam adı Ebû Amr Halife b. Hayyât b. Ebî Hübeyre Halife b. Hayyât eş-Şeybânî el-Uşfurî el-Basrî'dir.²⁶² Doğumu hakkında farklı rivayetler olmakla beraber kaynakların çoğu onun 160 yılında Basra'da doğduğunda hemfikirdir.²⁶³ Hayatı hakkında bilgi veren kaynaklarda mevâlîden olduğuna dair bir rivayet olmadığı için Arap bir aileden geldiğini söyleyebiliriz. Şebâb (Şebîb)²⁶⁴ lakabıyla meşhûr olan Halife'nin ailesi Uşfûr (Uşpur) adlı kırmızı elbise boyasının ticaretiyle uğraştığı için Uşfurî nisbesiyle meşhur olmuştur.²⁶⁵

İlimle iştiğal eden bir ailede yetişen Halife'nin dedesi Ebû Hübeyre Halife b. Hayyât ve babası Hayyât b. Halife ehl-i hadistendi.²⁶⁶ Halife başta babası Hayyât b. Halife olmak üzere Ebû Amr b. Alâ, Yahya b. Saîd el-Kattân, Süleyman b. Tarhan gibi Basra'nın ileri gelen âlimlerinden dersler aldı.²⁶⁷ Hadis hafızı, tarihçi ve nesep bilgini olan Halife tüm ilmi birikimini Basra'da elde etti. Basra dışında herhangi bir yere ilmî seyahat yapmadı. Buna rağmen Başta Ahmed b. Hanbel ve Buhârî olmak üzere pek çok kimse kendisinden hadis nakletti. Basra'ya gelen pek çok bilgin ondan istifade etti.²⁶⁸

²⁶¹ Fayda, "İbn Sa'd", ss. 294-97; Çelik, "İbn Sa'd'ın Hadisçiliği", s. 280.

²⁶² Halife b. Hayyât hakkında daha tafsilatlı bilgi için bkz. Adem Karaaslan, *Halife b. Hayyât'ta Sahâbe Bilgisi*, (Yüksek Lisans Tezi), Sakarya Üniversitesi, 2018; Fayda, "Halife b. Hayyât", ss. 301-3.

²⁶³ Ramazan Şeşen Müslümanlarda Tarih-Coğrafya yazıcılığı adlı eserinde Halife b. Hayyât'ın 170 yılı civarında doğduğunu kaydetmektedir. Bkz. Şeşen, *Müslümanlarda tarih-coğrafya yazıcılığı*, md. 44.

²⁶⁴ İbnü'n-Nedîm, *el-Fihrist*, s. 757.

²⁶⁵ İbn Hallikân, *Vefeyât*, C. II, s. 243-244.; Zirikli, *el-A'lâm*, C. II, s. 312.; Fayda, "Halife b. Hayyât", ss. 301-3.

²⁶⁶ Halife b. Hayyât el-Uşfurî, *Târîhu Halife b. Hayyât*, thk. Ekrem Ziyâ el-Ömerî, 2. b., Riyad: Dâru't-Tayyibe, 1980, ss. 5-6.

²⁶⁷ Fayda, "Halife b. Hayyât", ss. 301-3.

²⁶⁸ el-Uşfurî, *Târîhu Halife b. Hayyât*, ss. 6-7.; Fayda, "Halife b. Hayyât", ss. 301-3.

Basralı Ehl-i Hadisin önde gelenlerinden olan Halife b. Hayyât, Mihne Döneminde Mu'tezililer tarafından Basra kadısına şikâyet edilmiş ve soruşturma geçirmiştir. Halife b. Hayyât 240 yılında 80 yaşında Basra'da vefat etti. Vefat tarihi olarak 230 ve 246 yılları da zikredilir.²⁶⁹

19.2. İLMÎ HAYATI

Halife b. Hayyât, ilimle iştigal eden bir ailede dünyaya geldi. İlk eğitimini de ailesinden aldı. Babası Hayyât b. Halife başta olmak üzere Süleyman b. Tarhân, Yahyâ b. Saîd el-Kattân, Hişâm b. Muhammed el-Kelbî, Ali b. Muhammed el-Medâinî, Ebû Davud et-Tayâlîsî, Süfyân b. Uyeyne, Bişr b. el-Mufaddal gibi hadis ve tarihte yetkin isimlerden dersler aldı. Kendisinden de pek çok kişinin hadis naklettiği Halife hadisçilerin çoğu tarafından güvenilir bir ravî olarak kabul edilmiştir. Hayatının tamamını Basra'da geçiren Halife'nin hocalarının çoğunu Basralıdır bu yönüyle onun için tamamen Basra'da yetişmiştir denilebilir.²⁷⁰

İbn Hallikân onun hakkında (كان حافظا عارفا بالتواريخ و أيام الناس) “Hadis hafızı, eyyâm ve tarih bilginiydi.” ifadesini kullanır.²⁷¹ İbn Esîr onu tarih ilminin imamlarından birisi olarak vafeder. Halife Kur'ân ilimleri, hadis, tarih ve ensab alanında yetkin bir âlimdir. Halife'yi ilim dünyası için önemli kılan çalışmaları Tabakat ve kronolojik tarih türlerinin ilk örneklerinden sayılan iki eserinin günümüze ulaşmış olmasıdır. Özellikle türünün bilinen ilk örneği olan *et-Târîh* adlı eseri kendinden sonraki pek çok tarihçiye etkilemiştir.

Basra özelinde değerlendirdiğimiz zaman Halife'nin Basralı tarihçi seleflerinin birikimini kendi şahsında topladığını söyleye biliriz. Zira Basra'da ensâb ve ahbârın en yetkin isimleri olan Ebü'l-Yakzân ve Medaînî Halife'nin hocalarındandır. Bu alanın bir diğer yetkin ismi Ma`mer b. Müsennâ'nın rivâyetlerini de Muhammed b. Muâviye vasıtasıyla almıştır. Az olmakla beraber Halife, el-Asmaî'den de tabakatında ve tarihinde haber nakletmiştir. Aynı şekilde Basra'da megâzî yazımının öncüleri olan

²⁶⁹ İbn Hallikân, *Vefeyât*, C. II, s. 243-244.; Şeşen, *Müslümanlarda tarih-coğrafya yazıcılığı*, s. 44; Fayda, “Halife b. Hayyât”, ss. 301-3.

²⁷⁰ İbn Hallikân, *Vefeyât*, C. II, s. 243.; Fayda, “Halife b. Hayyât”, ss. 301-3; Karaaslan, *Halife b. Hayyât'ta Sahâbe Bilgisi*, ss. 5-6.

²⁷¹ İbn Hallikân, *Vefeyât*, C. II, s. 243.

Süleyman b. Tarhân ve Yahyâ b. Saîd el-Kattân da Halîfe'nin kendilerinden bizzat ders aldığı kişilerdir. Halîfe tarihinde kullandığı siyer rivâyetlerinin çoğunu Basralı tarihçiler Vehb b.Cerîr ve babası Cerîr b. Hâzim vasıtasıyla İbn İshak'tan almıştır. Tüm bu ilişkilerden hareketle Halîfe için Basra'nın tarih geleneğini kendisinde toplamıştır diyebiliriz.²⁷²

²⁷² el-Uşfurî, *Târîhu Halîfe b. Hayyât*, ss. 16-27.; Fayda, “Halîfe b. Hayyât”, ss. 301-3.

III. BÖLÜM:

HİCRÎ İLK İKİ ASIRDA BASRA'DA TARİH YAZIM TÜRLERİ

1. AHBÂR

Haber kelimesinin çoğulu olan ahbâr, bir şahsa, bir kavme veya bir bölgeye dair naklolunan rivayetlerdir. Ahbârın eşanlamlısı olarak âsâr kelimesi de kullanılmıştır.²⁷³ Ahbâr kelimesi İslâmiyet öncesi dönemde destanî (epos) vasfı ağır basan rivayetleri ifade ederken,²⁷⁴ İslâmî dönemde tarihî vasfı ağır basan rivayetleri ifade etmek için kullanılmıştır.²⁷⁵ Epos yönü ağır basan İslâm öncesi döneme ait rivayetlerin çoğu Eski Arap şiiri, emsâl ve ensâba dair rivayetlerle içiçe geçmiştir. Cahiliye dönemi Araplarının çoğunluğunu bedevîler oluşturuyordu. Bu nedenle rivâyetlerin pek çoğu bedevîler arasında şifahî olarak nakledilmiş ve yazıya geçirilmemiştir. Bununla birlikte cahiliyede ahbâra dair bazı yazılı rivayetler de vardır fakat bunların sayısı da çok azdır. Yazılı ilk malzeme örneği olarak kabile divanları sayılabilir fakat bunların da pek çoğu İslâmiyetin ilk yıllarında derlenmiştir. Asıl bu rivayetlerin yazılması Fütühât hareketleri kabilelerin yeni fethedilen yerlere yerleştirilmesiyle başlamıştır. Emevîler devrinde ateşlenen güneyli-kuzeyli çatışması bu faaliyetleri iyice hızlandırmıştır.²⁷⁶

1.1. ES-SÎRETÜ AN DAĞFELİ'Ş-ŞEYBÂNÎ

Dağfel b. Hanzale'ye ait olduğu düşünülen bu eserin ona aidiyeti şüphelidir. Hicrî 594 yılında istinsah edilmiş, başından iki sayfası eksik 66 varaklık bir nüshası Milano, Ambrosiana Kütüphanesi'nde bulunmaktadır. Eseri Dağfel'in talebesi Amr b. Mâlik eş-Şihri rivayet etmiştir. Kitap Âd ve Semûd gibi kadim Araplardan, Adnân ve Kahtân'ın çocukları ve torunlarından ve Kadim Yemen Kralları'ndan bahsetmektedir. Eserin krallarla alakalı olan kısmı yöneticilere öğüt veren siyâsetnâme türünün özelliklerini taşır.

Kitabın başında “Bu yok olmuş kavimlerin asırlarında olan olaylar; geçmişte yaşamış Arapların kıssaları, gazve ve savaşları ve Peygamber'in gönderilişinden bahseden kitaptır” ifadesi bulunmaktadır. Ayrıca bu nüshanın sonunda “es-Sîre'nin birinci cüzü tamamlandı.” ifadesi yer almaktadır. Buradan hareketle elimizdeki

²⁷³Emine Sonnur Özcan, “İSLÂMİYET ÖNCESİ (CÂHİLİYE DEVRİ) ARAP KÜLTÜRÜNDE RİVÂYET YA DA TARİH BİLİNCİ”, *Tarih Okulu*, S. 11 (2011), s. 50.

²⁷⁴Togan, *Usul*, s. 146.

²⁷⁵Nihad M. Çetin, “Ahbâr”, *TDV İslâm Ansiklopedisi*, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 1998, C. 1, ss. 486-89.

²⁷⁶a.yer.

nüshanın Dağfel'in eserinin sadece bir cüzü olduğunu söyleye biliriz. Eserin Hz. Peygamber'den bahseden kısmı kayıptır.²⁷⁷

1.2. KİTÂBÜT' T-TEZÂFÜR VE'T-TENÂSÜR

Dağfel'e ait olan bu eser Muâviye'nin huzurunda yapılan yedi sohbeti içermektedir. Hicrî 1302 yılında İstanbul'da *et-Tuhfetü'l-Behiyye* adlı eserin üçüncü bölümünün içinde basılmıştır.²⁷⁸

1.3. EBÜ'L-YAKZÂN'IN ESERLERİ

Ebü'l-Yakzân'ın ahbâra dair günümüze ulaşmayan *Kitâbü Hilfi Temîm Ba`zuhâ Ba`zan* ve *Kitâbü Ahbâri Temîm* adlı iki kitabı vardır. Kitapların adını zikreden İbnü'n-Nedîm içerikleri hakkında bilgi vermemektedir. İsimlerinden anlaşıldığı kadarıyla kitaplar Ebü'l-Yakzân velâ yoluyla mensup olduğu Temîm Kabîlesi'nin birbiri yaptıkları ittifaklardan ve kabilenin önemli olaylarından bahsetmektedirler.²⁷⁹

1.4. MA`MER B. MÜSENNÂ'NIN ESERLERİ

Kitâbü Eyyâmi'l-Arab Kable'l-İslâm: Âdil Câsim Beyâtî bu eseri doktora tezi olarak çalışmış ardından 1973'te Kahire'de birinci kısmını, 1976'da Bağdat'ta tamamını yayınlamıştır. Eyyâm türünün ilk hacimli örneklerinden birisidir.²⁸⁰

Kitâbü't-Tâc (Kitâbü'd-Dibâc): Kitabın yazma nüshası Kahire Yazma Eserler Enstitüsü'nde (معهد المخطوطات بالقاهرة) bulunmaktadır. Nüshanın ne zaman istinsah edildiğine dair bir kayıt bulunmasa da hattından hicrî 10. asırdan sonra istinsah edildiği anlaşılmaktadır. Kitap Abdullah b. Süleyman el-Cerbû` ve Abdurrahman b. Süleyman el-Useymîn'in tahkikiyle 1991 yılında Kahire'de basılmıştır.²⁸¹ Kitap Cahiliye

²⁷⁷Mustafa, *et-Târîhu'l-Arabî ve'l-Müerrihûn*, C. I, s. 136.; Sezgin, *Târîhu Tûrâsi'l-Arabî*, C. II, s. 41.; Terzi, "Dağfel b. Hanzale", ss. 403-4.

²⁷⁸Sezgin, *Târîhu Tûrâsi'l-Arabî*, C. II, s. 41.; Terzi, "Dağfel b. Hanzale", ss. 403-4.

²⁷⁹İbnü'n-Nedîm, *el-Fihrist*, s. 299.

²⁸⁰Bkz. Ma`mer b. Müsennâ Ebû Ubeyde, *Kitâbü Eyyâmi'l-Arab*, thk. Âdil Câsim Beyâtî, 1. b., Beyrut: Mektebetü'n-Nahdatü'l-Arabiyye, 1987.

²⁸¹Ebü Ubeyde, *Kitâbü'd-Dibâc*, s. 16.

döneminin meşhur şairlerinden şiir örnekleriyle başlar. Daha sonra çeşitli kabilelerin nesepleri, önemli olaylarıyla devam eder. Kitabın sonunda halifeler tarihine dair haberler bulunur.²⁸²

Ma`mer b. Müsennâ'nın çeşitli Arap kabilelerinin ahbârına ve Câhiliye döneminde yaşamış bazı meşhur kişilerin kıssalarına dair telif ettiği şu eserleri de vardır:

*Kitâbü İbn Vâil, Kitâbü Haberi Abdülkays, Kitâbü Meğârâti Kays ve'l-Yemen, Kitâbü Haberi İbn Beğîz, Kitâbü'l Münâferât, Haberi'l-Berrâd, Kitâbü Eyâdi'l-Ezd, Kitâbü Meâsiri'l-Arab, Kitâbü Meâsiri Gatafân, Kitâbü'l-Eyyâm, Eyyâmi Benî Yeşkür ve Ahbârihim, Eyyâmi Benî Mâzin ve Ahbârihim, Kitâbü'l-Evsi ve'l-Hazrec.*²⁸³ Günümüze ulaşmayan bu eserlerin içeriğine dair bilgi bulunmamaktadır.

1.5. ASMAÎ'NİN ESERLERİ

Târîhu Mülûki'l-Arabî'l-Evveliyye: M. Hasan Âli-i Yâsîn'in tahkikiyle 1959 yılında Bağdat'ta basılmıştır.²⁸⁴ Eserin tek yazma nüshası Paris Fransa Millî Kütüphanesi'nde bulunmaktadır. 52 varaktan oluşan bu nüsha 243 yılında kûfi hatla istinsah edilmiştir.²⁸⁵

İlk Arap kralının kim olduğu konusuyla başlayan kitap, Kahtân ve nesebi hakkında bilgi verir. Daha sonra sırasıyla Amâlika Kavmi, Himyer, Mâin ve Sebe Krallarını zikreder. Kadim Yemen krallarından yüz kadarının isimlerini zikreder ve bunlar hakkında bilgi verir. Bu bilgiler tarihî olmaktan çok destanîdir. Krallar hakkında bilgi verirken bazen Rumlar gibi komşu milletlerin neseplerine de yer verir. Kralların edebî konuşmaları ve şiirlerini de eserine almıştır. Kitabın adı *Eski Arap Kralları* olmasına rağmen kitapta sadece Kahtân'ın soyundan gelen Yemen Kralları ele alınmış kuzeyde kurulan Arap krallıklarından bahsedilmemiştir.²⁸⁶

²⁸²Bkz. Ebû Ubeyde, *Kitâbü'd-Dîbâc*.

²⁸³İbnü'n-Nedîm, *el-Fihrist*, s. 171.

²⁸⁴Mustafa, *et-Târîhu'l-Arabî ve'l-Müerrihûn*, C. I, s. 200.

²⁸⁵Bkz. Abdülmelik b. Kureyb el-Asmaî, "Neşredenin Girişi", *Târîhu'l-Arab Kable'l-İslâm*, thk. Muhammed Hasan Âli Yâsîn, Bağdat: Mektebetü'l-İlmiyye, 1959.

²⁸⁶Bkz. Abdülmelik b. Kureyb el-Asmaî, *Târîhu'l-Arab Kable'l-İslâm*, thk. Muhammed Hasan Âli Yâsîn, I. b., Bağdat: Mektebetü'l-İlmiyye, 1959.

Bunun dışında Asmaî'nin gümüze ulaşmayan *Kitâbü Cezîreti'l-Arab* adlı kitabının coğrafya kitabı mı, yoksa ahbâra dair mi olduğu hakkında kaynaklarda malumat bulunmamaktadır. Bir diğer eseri *Kitâbü'l-Ahbiye ve'l-Büyût* hakkında da kaynaklarda bilgi bulunmamaktadır.²⁸⁷ Ancak kitabın isminden ahbâra dair olduğu anlaşılmaktadır.

1.6. KİTÂBÜ'T-TÎCÂN FÎ MÛLÛKİ HİMYER

İbn Hişâm'a aittir. Eserin Vehb b. Münebbih'e ait olup İbn Hişâm tarafından rivayet edildiğini söyleyenler de vardır. Kitabın, birisi Biritish Museum'da diğeri Sana'da bulunan iki yazma nüshası vardır. British Museum'daki nüsha hicrî 1031 yılında, Sana'daki nüsha hicrî 1034 yılında istinsah edilmiştir. Kitap Fritz Krenkow tarafından 1928 yılında Haydarabat'ta basılmıştır.²⁸⁸ İbn Hişâm eserde Yemen'deki Himyer Kralları ve Güney Arabistan halk rivayetlerini Kitab-ı Mukaddes rivayetleriyle sentezlemiştir. Tarihten çok efsanevî olduğu gerekçesiyle kitap tenkit edilmiştir.²⁸⁹

1.7. MEDÂİNÎ'NİN ESERLERİ

Medâinî'nin ahbâra dair günümüze ulaşmayan eserleri şunlardır: *Kitâbü'l-Büyûtât*, *Kitâbü'l-Cîrân*, *Kitâbü Eşrâfi Abdülkays*, *Kitâbü Ahbâri Sakîf*, *Kitâbü men Nüsibe ilâ Ümmihî*, *Kitâbü men Sümmiye bi'smi Ebîhi mine'l-Arab*, *Kitâbü Hayl ve'r-Rihân*, *Kitâbü Binâi'l-Ka`be*, *Kitâbü Haberi Huzâ`a*. Kitapların ismini zikreden İbnü'n-Nedîm Arapların ahbârına dair oldukları dışında kitaplar hakkı bilgi vermemektedir.²⁹⁰

2. EMSÂL

Emsâl, “benzeyen” anlamındaki mesel kelimesinin çoğuludur. “Belirli bir kaynaktan çıkan ve zamanla halka mal olan sözler” olarak tanımladığımız mesel

²⁸⁷İbnü'n-Nedîm, *el-Fihrist*, s. 177.

²⁸⁸Abdülmelik İbn Hişâm, *Kitâbü't-Tîcân fî Mülûki Himyer*, 1. b., Sana: Mekezü'd-Dirâsât ve'l-Ebhâsi'l-Yemeniyye, 1348, ss. 6-7.

²⁸⁹Fayda, “İbn Hişâm”, ss. 71-73.

²⁹⁰İbnü'n-Nedîm, *el-Fihrist*, s. 321.

kelimesinin Türkçe'ye özdeyiş olarak aktarabiliriz.²⁹¹ Aynı zamanda özdeyişlerin toplandığı edebî bir türün adı olan emsâl, Arap nesrinin en eski örneklerindedir. Emsâl kitapları özdeyişlerin kaynağı olan hadiseler hakkında bilgi verdikleri için tarihî değere sahiptir. Muâviye b. Ebî Süfyân döneminden itibaren emsâl kitapları yazılmaya başlamıştır.²⁹²

2.1. MEÇHUL

Suhâr b. Abbâs'a ait olan ve ismi bilinmeyen emsâle dair bir eserin varlığı bilinmemektedir lakin bu eser günümüze ulaşmamıştır. Çok tanınmamış olan bu kitabın ismi daha sonraki yıllarda yazılmış emsâl kitaplarında geçmez.²⁹³

2.2. KİTÂBÜ'L-EMSÂL

Ma`mer b. Müsennâ'ya ait olan kitap günümüze ulaşmamıştır. İbnü'n-Nedîm onun eserlerini verirken iki defa *el-Emsâl* adında kitap zikreder. Bunların aynı kitap mı yoksa farklı eserler mi olduğu bilinmemektedir.²⁹⁴

2.3. KİTÂBÜ'L-EMSÂL

El-Asmaî'ye aittir günümüze ulaşmamıştır. Eser hakkında bilgi veren İbnü'n-Nedîm, eserin içeriğinden bahsetmemektedir.²⁹⁵

3. MENÂKİB

Menâkib kelimesi “övünülecek güzel iş” manasına gelen menkabe (menkıbe)'nin çoğuludur. İslâm'ın ikinci asrından itibaren bir şahsı veya bir kabileyi

²⁹¹İsmail Durmuş, “Mesel”, *TDV İslâm Ansiklopedisi*, Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı, 2004, C. 29, ss.293-97.

²⁹²Mehmet Cevat Ergin, “Kûfe'li Dilci Mufaddal ed-Dabbî ve Kitâbü'l-Emsâli”, *Sosyal Bilimler Araştırma Dergisi*, C. 16, S. 32 (t.y.), ss. 76-77.

²⁹³Sezgin, *Târîhu Tûrâsi'l-Arabî*, C. 11. s. 34.

²⁹⁴İbnü'n-Nedîm, *el-Fihrist*, s. 171.

²⁹⁵a.g.e., s. 177.

övmek için menâkıb kitapları kaleme alınmıştır. Önceleri menâkıb kitapları daha çok kabilelerin üstün yönlerinden bahseden eserlerdi. Hicrî III. asırdansonra daha çok büyük mutasavvıfların hayatlarından bahseden eserler için bu isim kullanılmaya başlandı.²⁹⁶ Çalışmamızın kapsadığı tarihler göz öünde bulundurulduğunda bu tarihlerde Basra'da telif olunan menâkıb türündeki eserlerin tamamının bir şahsı değil kableyi elealdığını görürüz.

3.1. MA`MER B. MÜSENNÂ'NIN GÜNÜMÜZE ULAŞMAYAN MENÂKIBA DAİR ESERLERİ

Ma`mer b. Müsennâ'nın *Menâkıbü Bâhile*, *Kitâbü'l-Mevâlî* ve *Fedâilü'l-Fürs* adlı menâkıba dair üç eseri bulunmaktadır. Eserlerden hiçbiri günümüze ulaşmamıştır. Adından anlaşıldığı kadarıyla ilk eser Kays Aylân'ın büyük kollarından Bâhile Kabilesi hakkındadır. Diğer iki eser de Ma`mer b. Müsennâ'nın Şuûbî düşüncesinin tezahürü olarak mevâlî ve Farsların üstünlüklerinden bahsetmektedir.²⁹⁷

4. MESÂLİB VE MEÂSİR

Lügat manası kusurlar, ayıplanacak fiillerdir. Arap kabilelerinin özellikle de güney ve kuzey Araplarının birbirlerini yermek için kusurlarını aramaları sonucu mesâlîb edebiyatı ortaya çıkmıştır. Bu türün bilinen en eski örneği Ziyâd b. Ebîh'e aittir. Buradan hareketle Basra'da tarih yazıcılığının ilk türlerinden birisi mesâlîbdir diyebiliriz.²⁹⁸

4.1. MEÇHUL

Müellifi Ziyâd b. Ebîh'tir. Kitabın ismi bilinmemektedir. Mesâlîbe dair bilinen en eski eserdir. İbnü'n-Nedîm, *el-Fihrist*'in tarihçilerden bahseden kısmında ilk olarak bu eserden bahseder.²⁹⁹ Bu da eserin sadece kendi türünün değil İslâm tarih yazıcılığının

²⁹⁶Haşim Şahin, "*Menâkıbname*", DİA, C. 29; 2004, Ankara, s. 112.

²⁹⁷İbnü'n-Nedîm, *el-Fihrist*, s. 299.

²⁹⁸Çetin, "Ahbâr", ss. 486-89.

²⁹⁹İbnü'n-Nedîm, *el-Fihrist*, s. 281.

da ilklerinden olduğunu göstermektedir. Günümüze ulaşmamış olan bu eser hicrî ikinci asırda müstakil haliyle tedavüldeydi. Kitabın bazı cümleleri İbn Kuteybe'nin *Kitâbü'l-Arab*'ı içerisinde bize ulaşmıştır. Emevî Halifesi Hişâm b. Abdülmelik, Nadr b. Şümeyl el-Himyerî ve Hâlid b. Seleme el-Mahzûmî'den mesâlib ve menâkıba dair bir eser yazmalarını istemişti. Hicrî beşinci asra kadar tedavülde olan bu kitapta da Ziyâd'ın *Kitâbü'l-Mesâlib*'inden izler bulunuyordu.³⁰⁰

Ziyâd'ın eseri Arapların mesâlibinden bahsediyordu. Ziyâd, nesebi hakkında konuşanlara karşı, onların mesâlibini göz önüne getirerek nesebi hakkında insanların konuşmasını engellemek için bu eseri yazmıştır. Daha sonraki asırlarda bu kitabın nesep bilgileri ve Arapların mesâlibini yazan Şuûbî müellifler tarafından kullanılmış olması muhtemeldir.³⁰¹

4.2. MA'MER B. MÜSENNÂ'NIN ESERLERİ

Ma'mer b. Müsennâ'nın mesâlibe dair *Kitâbü'l-Mesâlib*, *Kitâbü Meâsiri'l-Arab*, *Kitâbü Mesâlibü Bâhile*, *Kitâbü Lüsûsi'l-Arab* ve *Kitâbü Meâsiri Gatafân* isimli beş eseri vardır. Kitapların içeri hakkında kaynaklarda malumat yoktur.³⁰² Kitapların hiçbiri günümüze ulaşmamıştır.

5. ENSÂB

Ensâb soy anlamına gelen neseb kelimesinin çoğuludur. Baba veya bir görüşe göre hem baba hem anne tarafından olan akrabalığı belirtir. Bir yere veya bir kabileye mensubiyeti belirten “nisbe” kelimesi de neseb ile aynı kökten türemiştir. Ensâb bilgisi Cahiliye döneminde Araplar için bir iftihar vesilesiydi. Şiir, eyyâm ve ahbâr rivayetleriyle beraber nesep de Araplar için önem taşıyordu.³⁰³

³⁰⁰Sezgin, *Târîhu Tûrâsi'l-Arabî*, C. II, s. 35.

³⁰¹Nassâr, *Neş'etü't-Tarih*, ss. 12-13.

³⁰²İbnü'n-Nedîm, *el-Fihrist*, s. 171.

³⁰³Mustafa Fayda, “Ensâb”, *TDV İslâm Ansiklopedisi*, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 1995.

5.1. MEÇHUL

Suhâr b. Abbâs'a ait olan ve ismi bilinmeyen bu eser günümüze ulaşmamıştır. *El-Fihristte* ismi geçmeyen bu kitaptan yalnızca Câhız *el-Hayevân*'da bahsetmektedir. Suhâr'ın bu kitabı, Muâviye b. Ebî Süfyân'ın isteği üzerine yazmış olabileceğini düşündüren rivayetler vardır.³⁰⁴

5.2. ET-TEŞCİR

Dağfel b. Hanzale tarafından telif edilen bu eser günümüze ulaşmamıştır. Ensâba dair olduğu dışında kitabın içeriği hakkında malumat bulunmamaktadır.³⁰⁵

5.3. KİTÂB Fİ'N-NESEB

Mescur b. Gaylân'a ait olan bu eserden yalnızca Câhız söz etmektedir. Ensâba dair olduğu dışında muhtevası hakkında bilgi bulunmamaktadır. Câhız'ın yaşadığı devirde tedavülde olan bu eser günümüze ulaşmamıştır.³⁰⁶

5.4. KİTÂBÜ'N-NESEBİ'L-KEBİR

Ebü'l-Yakzân'a ait olan bu kitap kabilelerin neseplerinin topluca ele alınması bakımından bir ilktir. İyâd, Kinâne, Esed b. Huzeyme, el-Hevn b. Huzeyme, Hüzeyl b. Müdrike, Kureyş, Benî Tâbiha, Kays Aylân, Rabîa b. Nizâr, Teym b. Mürre başta olmak üzere bilinen tüm Arap kabilelerinin nesebinden bahseder. Bu eser günümüze ulaşmamakla beraber EbüYakzân'ın talebesi olan Medâinî ensâba dair bazı rivayetleri bu kitaptan aktarmıştır.³⁰⁷

³⁰⁴el-Câhız, *Kitâbü'l-Hayevân*, C. III, s. 209.; Sezgin, *Târîhu Tûrâsi'l-Arabî*, C. II, s. 34.

³⁰⁵Sezgin, *Târîhu Tûrâsi'l-Arabî*, C. II, s. 41.

³⁰⁶a.g.e., C. II, s. 39.; Fayda, "Ensâb".

³⁰⁷İbnü'n-Nedîm, *el-Fihrist*, s. 297.; Mustafa, *et-Târîhu'l-Arabî ve'l-Müerrihûn*, C. I, s. 193.; Sezgin, *Târîhu Tûrâsi'l-Arabî*, C. II, s. 47.

5.5. KİTÂBÜ NESEBİ HINDİF VE AHBÂRUHÂ

Müellifi Ebü'l-Yakzân'dır. İsminden anlaşılacağı üzere Mudar'ın iki ana kolundan biri olan ve Kureyş, Temîm ve Kinâne'yi içine alan Hindif Kabilesi'nin nesebinden ve önemli olaylarından bahseder. Bu eser günümüze ulaşmamıştır.³⁰⁸

5.6. KİTÂBÜ HAZFİN MİN NESEBİ KUREYŞ

Müellifi Müerric b. Amr es-Sedûsî'dir. Bu eser günümüze ulaşmış en eski nesep kitabıdır. Kitabın bilinen tek yazma nüshası, Salahaddin el-Müneccid tarafından 1958 yılında Fas'ın Tamekrut Şehrinde bulunan Nâsırıyye Zâviyesi'nde bulunmuş ve 1960 yılında Kahire'de Salahaddin el-Müneccid tarafından yayınlanmıştır. Kitabı Muhammed b. el-Abbâs el-Yezîdî (ö. 310) amcası Ahmed b. Muhammed el-Yezîdî'den o da Müerric'den nakletmiştir.

Kitabın ismini zikreden en eski kaynak İbn Hallikân'ın *Vefeyâtü'l-A`yân*'ıdır. İbn Hallikân, Müerric'in Kureyş'in nesebini ihtisar ederek bu eseri vücuda getirdiğini belirtir. Kitap Kureyş'in nesebinin bir özetidir. Hişâm b. Abdimenâf, Muttalib b. Abdimenâf, Abdüşems, Nevfel b. Abdimenâf, Abdü'd-dâr, Zühre ve Mahzûm gibi Kureyş'in ana kollarından ve bunların batınlarından bahseder.³⁰⁹

5.7. KİTÂBÜ CEMÂHİRİ'L-KABÂİL

Müellifi Müerric b. Amr'dır. Kitap günümüze ulaşmamıştır. İçeriği hakkında eseri zikreden kaynaklarda herhangi bir malumat bulunmamaktadır.³¹⁰ Kitabın isminden hareketle Ebü'l-Yakzân'ı *Nesebü'l-Kebîr*'i gibi pek çok kabilenin nesebini bir arada veren hacimli bir kitap olduğu yorumunu yapabiliriz.

³⁰⁸İbnü'n-Nedîm, *el-Fihrist*, s. 297.

³⁰⁹İbn Hallikân, *Vefeyât*, C. V, s. 306.; es-Sedûsî, "Neşredenin Girişi", ss. 7-8.

³¹⁰İbnü'n-Nedîm, *el-Fihrist*, s. 154.; İbn Hallikân, *Vefeyât*, C. V, s. 306.; es-Sedûsî, "Neşredenin Girişi", ss. 5-6.

5.8. MA`MER B. MÜSENNÂ`NİN ENSÂBA DAİR ESERLERİ

Ma`mer'in *Kitâbü Büyûtâti'l-Arab* ve *Kitâbü'l-Kabâil* adlı iki eseri vardır. Eserlerin ikisi de günümüze ulaşmamıştır. İsimlerini *el-Fihrist*'ten öğrendiğimiz bu kitapların içeriği hakkında bilgi bulunmamaktadır.³¹¹

5.9. KİTÂBÜ`N-NESEB

Müellifi Asmaî'dir. Günümüze ulaşmayan eserin içeriği hakkında da malumat yoktur.³¹²

6. HZ. PEYGAMBER`İN HAYATINA DAİR ESERLER

İslâm dünyasında ortaya çıkan ilk tarih kitapları Hz. Peygamber'in hayatını konu edinen siyer ve megâzî kitapları olmuştur. Buna rağmen Çalışma alanımız olan Basra'da bu türün, ahbarî eserlerin gerisinde kaldığını görüyoruz. Buradan hareketle Basra'da tarih yazımını tetikleyen etmenlerin dinî değil daha çok dünyevî olduğu yorumunu yapabiliriz. Tüm bunlara rağmen Basra'da bu siyer ve megâzî türlerinde eserler yok değildir. Sayıları az da olsa erken dönemde bu türlerde eser vermiş Basralı müellifler mevcuttur. Öyle ki siyer denilince ilk akla gelen eserlerden olan "*es-Sîretü'n-Nebeviyye*"nin müellifi de Basralı İbn Hişâm'dır. Hz. Peygamber'in hayatını ele alan ve Basra'da erken dönemde pek çok güzel örneğini gördüğümüz bir başka tür de monografik siyer eserleridir. Bu eserler daha sonra yazılmış olan hacimli İslâm tarihi eserlerini etkilemiş, müstakil olarak olarak çoğu günümüze ulaşmasa da bu eserlerin içersinde bize ulaşmıştır.

6.1. SİYER VE MEGÂZÎ

6.1.1. KİTÂBÜ`L-MEGÂZÎ

Süleyman b. Tarhân'a ait olan bu eser Basra'da megazi alanında telif edilmiş ilk eserdir. Hatîb el-Bağdâdî bu eseri rivayet etmek için Dımeşk'te icazet aldığına göre

³¹¹Fayda, "Ensâb".

³¹²İbnü'n-Nedîm, *el-Fihrist*, s. 177.; Mustafa, *et-Târîhu'l-Arabî ve'l-Müerrihûn*, C. I, s. 200.

kitap o asırda mütedavildi. Bu eserin günümüze ulaşan 77 sayfalık bir kısmı Von Kremer tarafından Vâkıdî'nin *Kitâbü'l-Megâzî*'sinin sonunda 1856'da Kalküta'da basılmıştır. Kitabın geri kalan kısmı günümüze ulaşmamıştır.³¹³ Kalkütada basılan kitabın hangi yazma nüshayı esas aldığına dair bir bilgi yoktur. Kitabın ulaşabildiğimiz bir yazma nüshası da yoktur.

6.1.2. KİTÂBÜ'L-MEGÂZÎ

Ma`mer b. Râşid tarafından telif edilen bu eser günümüze ulaşmamıştır. Bununla birlikte Vâkıdî, İbn Sa'd, Belâzurî ve Taberî'nin eserlerinde dağınık halde bu kitaptan iktibaslar bulunmaktadır. Josef Horovitz, Ma`mer b. Râşid'in kitaptaki rivayetlerin çoğunu hocası Zührî'den aldığı kanaatindedir. Yine Horovitz'e göre eser yalnızca megâzî ile sınırlı kalmamış israiliyyât (peygamberler tarihi) ve Hz. Peygamber'in bi'setten önceki yaşamını da kitaba dâhil etmiştir.³¹⁴

6.1.3. KİTÂBÜ'L-MEGÂZÎ

Yahyâ b. Saîd el-Kattân'a ait olan eser günümüze ulaşmamakla beraber eserdeki bazı rivayetler Kütüb-i Sitte içerisinde yer almaktadır.³¹⁵

6.1.4. ES-SİRETÜ'N-NEBEVİYYE

Abdülmelik b. Hişâm'a ait olan bu eser İbn İshak'ın *Sîretü İbn İshâk* olarak bilinen eserinin yeniden düzenlenmesiyle (tehzib) meydana gelmiştir. Adı *es-Sîretü'n-Nebeviyye* olmakla beraber *Sîretü İbn Hişâm* veya *Tehzîbü İbn Hişâm* olarak ünlenen bu eser pek çok hadis âlimi tarafından en sağlam siyer kaynağı olarak görülmüştür. İbn Hişâm eseri tehzib ederken, İbn İshak'ın eserinde gereksiz gördüğü şiirleri çıkarmış,

³¹³Mustafa, *et-Târîhu'l-Arabî ve'l-Müerrihûn*, C. I, s. 177.; Sezgin, *Târîhu Tûrâsi'l-Arabî*, C. II, 83.

³¹⁴İbnü'n-Nedîm, *el-Fihrist*, s. 296.; Horovits, *İslâmî Tarihçiliğin Doğuşu*, s. 73.

³¹⁵Ahatlı, "Yahyâ b. Saîd el-Kattân", s. 262.

bazı yeni şiiirler eklemiş ve garîb kelimelerin izahını yaparken Ma`mer b. Müsennâ, Yûnus b. Habîb, Halef el-Ahmer gibi âlimlerden nakilde bulunmuştur.³¹⁶

6.1.5. KİTÂBÜ'L-MEGÂZÎ

İbnü'n-Nedîm, Medâinî'ye ait olan bu eserin 8 cüzden oluşan hacimli bir eser olduğunu ve Abbâs b. Yâbis'in hattıyla bir nüshasının bulunduğunu bildirir. Kitap günümüze ulaşmamıştır.³¹⁷ Medâinî'den gelen siyer rivayetlerinin bu kitaptan geliyor olması muhtemeldir. Fakat bu kitabın çok meşhur olmayışı onun orijinal bir eserden çok kendinden önceki megâzî rivayetlerini toplayan bir eser olduğunu düşündürür.

6.1.6. KİTÂBÜ AHBÂRİ'N-NEBÎ

İbn Sa`d'da aittir. Bazı kaynaklarda farklı bir eser olsa da aslında İbn Sa`d'ın meşhur eseri *et-Tabakâtü'l-Kebîr*'in başındaki iki ciltten oluşan bir parçasıdır. İbnü'n-Nedîm bu kitabı *et-Tabakâtü'l-kebir*'den farklı olarak zikretmiştir. Bunun sebebi Muhtemelen İbn Sa`d'dın talebelerinin *et-Tabakât*'in siyer ve megâziden bahseden kısmını farklı ayrı olarak rivayet etmiş olmalarıdır. 300 yılı civarında İbn Ma`rûf bu iki kısmı birleştirerek esere son halini vermiştir. Kendinden önceki siyer kitaplarından en önemli farkı kitabın Delâilü'n-Nübüvve, Alâmetü'n-Nübüvve ve şemâil konularına da yer veriyor olmasıdır. Bu yönüyle eser daha sonra ortaya çıkacak olan delâil ve şemâil yazıcılığının da öncüsü sayılır. İbn İshak'ın *es-Sîre*'sinden farklı olarak kitap kronolojik olarak değil konulara tasnif edilmiştir. Belli konulardaki rivayetlerin tamamı aktarılmış sonra başka bir konuya geçilmiştir. Bu kitap ilk defa *et-Tabakâtü'l-Kebîr*'in parçası olarak 1904 yılında Leiden'da basılmıştır.³¹⁸

³¹⁶Ez-Zehebî, *Siyeru A`lâmü'n-Nübelâ*, C. X, s. 429.; Fayda, "İbn Hişâm", ss. 71-73.

³¹⁷İbnü'n-Nedîm, *el-Fihrist*, s. 315.

³¹⁸a.g.e., s. 311.; Mustafa, *et-Târîhu'l-Arabî ve'l-Müerrihûn*, C. I, 164-166.; Şeşen, *Müslümanlarda tarih-coğrafya yazıcılığı*, ss. 30-31.; Fayda, "İbn Sa`d", ss. 294-97.

6.2. HZ. PEYGAMBER'E DAİR MONOGRAFİLER

6.2.1. TESMIYETÜ EZVÂCİ'N-NEBÎ

Ma'mer b. Müsennâ'ya aittir. Kitabın hicrî 759 yılında istinsah edilmiş yazma nüshası Şam Zâhiriye Kütüphanesi'nde bulunmaktadır. Bu nüsha Nihâd el-Musa tarafından 1967 yılında Arapça Yazma Eserler Enstitüsü Dergisi'si (مجلة معهد المخطوطات العربية) içerisinde Kahire'de basılmıştır. Kitab Hz. Peygamber'in eşlerini, nişanlandığı kişileri, boşandığı kişileri ve çocuklarını ele alır. Hz. Peygamber'in kiminle kaç yaşında ve ne zaman evlendiğine yönelik rivayetleri aktarır. Tespit edebildiğimiz kadarıyla bu kitap Hz. Peygamber'in eşlerine dair günümüze ulaşan en eski eserdir.³¹⁹

6.2.2. MEDÂİNÎ'NİN ESERLERİ

Medâinî'nin Hz. Peygamber'e dair monografileri şunlardır: *Kitâbü Ümmehâti'n-Nebî*, *Kitâbü Sıfati'n-Nebî*, *Kitâbü Uhûdü'n-Nebî*, *Kitâbü Resîli'n-Nebî*, *Kitâbü Kütûbi'n-Nebî ile'l-Mülûk*, *Kitâbü Ayati'n-Nebî*, *Kitâbü İktâi'n-Nebî*, *Kitâbü Fütûhi'n-Nebî*, *Kitâbü Sulhi'n-Nebî*, *Kitâbü Hutabi'n-Nebî*, *Kitâbü Uhudi'n-Nebî* (Aynı isimdeki diğer kitaptan farklıdır.), *Kitâbü Serâyâ'n-Nebî*, *Kitâbü'l-Vüfûd* (Yemen Mudar ve Rebîa heyetlerinden bahseder.), *Kitâbü Du`âi'n-Nebî*, *Kitâbü Haberi'l-İfk*, *Kitâbü Ezvâci'n-Nebî*, *Kitâbü's-Serâyâ*, *Kitâbü Ummâli'n-Nebî ale's-Sadakât*, *Kitâbü mâ Nehâ anhü'n-Nebî*, *Kitâbü Hutab'in-Nebî*, *Kitâbü Ahbâri'n-Nebî*, *Kitâbu'l-Hâtem ve'r-Rusûl*, *Kitâbü men Ketebe lehü'n-Nebî Kitâben ve Emânen*, *Kitâbü Emvâli'n-Nebî ve Küttâbihî ve men Kâne Yeruddü aleyhi's-Sadakate min Kureysi'l-Arab*.

Bu eserlerin hiçbirisi günümüze ulaşmamıştır. Başta Halîfe b. Hayyât olmak üzere Medâinî'den siyere dair haber nakleden tarihçilerin kitaplarında bu eserlerden izler bulmak mümkündür.³²⁰

³¹⁹Bkz. Nihâd el-Mûsâ, "Tesmiyetü Ezvâcin'n-Nebî", *Mecelletü Ma'hedi'l-Mahtûtâti'l-Arabiyye*, C. 2, S. 13 (1967), ss. 225-86.

³²⁰İbnü'n-Nedîm, *el-Fihrist*, s. 315.; Kallek, "Medâinî", ss. 291-92.

7. TABAKÂT

Tabakat sözlükte, “üst üste olan iki şeyin birbiriyle uyuşması anlamına gelen tabaka sözcüğünden türemiştir. İslâm literatüründe belirli zamanda yaşayan insanları, bir meslek veya ilim erbabını veya bir ortak paydada buluşan insan topluğunu fertler halinde ele alıp onların biyografilerinden bahseden türün ismi olmuştur.³²¹ İslâm dünyasında ortaya çıkan ilk tarih yazım türlerinden birisi tabakat eserleridir. Tabakat eserlerinin ortaya çıkışındaki en önemli etmen ise hadis rivayet eden ravileri tanıma kaygısıdır. Basra tabakat çalışmalarında diğer bek çok türde olduğu gibi ilk büyük eserlerin ortaya çıktığı şehir olmuştur.

7.1. UMÛMÎ TABAKAT

7.1.1. KİTÂBÜ’T-TABAKÂTİ’L-KÛBRÂ

İbn Sa’d’a ait olan bu eser tabakat alanında yazılmış ilk eser ve günümüze ulaşmış en eski örneğidir. Kitap siyer, megâzî ve tabakat olarak üç bölümden oluşur. Birinci cilt muhtasar bir peygamberler tarihi, Hz. Peygamber’in anne ve babasının soyları ile risalet öncesi ve sonrası Hz. Peygamber’in Mekke dönemlerini ele alır. İkinci cilt ise Hz. Peygamber’in gazve ve seriyyeleri, veda haccı, Hz. Peygamber’in vefâtı ile fakih sahabîler ve Kur’ân’ın toplanmasında görev alanların hayatlarını aktarır. İbn Sa’d ikilci cildin sonunda Daha sonra ashâbı vefat tarihlerine göre ve katıldıkları gazvelere göre beş tabaka halinde inceler. Üçüncü ciltten itibaren yerleştikleri şehirlere göre sahabe, tâbiîn ve tebeü’t-tâbiîn nesillerini tabakalar halinde inceler. İbn Sa’d kitabında Medîne’ye öncelik vererek sırasıyla Kûfe, Basra, Mekke, Tâif, Yemen, Yemâme, Mısır, Mağrib, Suriye, el-Cezîre, Avâsım, Musul, Horsan, Rey, Medâin, Vasıt ve Bağdat’ta yaşayan sahabe, tâbiîn ve tebeü’t-Tâbiîn’den ravileri tabakalar halinde verir. Kitabın son cildi kadın sahabîler ve tâbiûndan bazı kadınlar hakkındadır. İbn Sa’d kadınları da Hz. Peygamber’e yakınlık derecelerine göre tasnif etmiştir.³²²

³²¹İsmail Durmuş, “Tabakat”, TDV İslâm Ansiklopedisi, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 2010, C. 39, s. 288.

³²²Bkz. İbn Sa’d, *et-Tabakât*; Fayda, “İbn Sa’d”, ss. 294-97.

7.1.2. KİTÂBÜ'T-TABAKÂTI'S-SAĞİR

İbn Sa'd'ın tabakat alanında yazdığı ilk eserdir. İstanbul Arkeoloji Müzeleri Kütüphanesi'nde 139 varaklık yazma bir nüshası bulunur. İbn Sa'd bu eserde adeta *et-Tabakâtü'l-Kübrâ*'nın planını hazırlamış, mezkûr eserdeki isimlerin biyografilerini çok kısa olarak vermiştir. Kitabın ele aldığı şahısları tasnif şekli aynı *et-Tabakâtü'l-Kübrâ*'daki gibidir.³²³

7.1.3. KİTÂBÜ'T-TABAKÂT (TABAKÂTÜ'R-RUVÂT)

Halife b. Hayyât'a ait olan eser İbn Sa'd'ın *Tabakâtü'l-Kübrâ*'sından sonra bu türün en güzel ikinci örneğidir. Eserin günümüze ulaşan tek nüshası Şam Zâhiriye Kütüphanesi'nde bulunmaktadır. Mûsâ b. Zekeriyâ el-Tüsterî'nin rivayet ettiği bu nüsha, Ekrem Rızâ el-Ömerî'nin tahkik ve takdimiyle 1967 yılında Bağdat'ta basılmıştır.³²⁴

Ashâb, tâbiîn ve tebei't-tâbiînden 3229 erkek, 129 kadın toplam 3358 kişinin hayatı hakkında bilgi vermektedir. Müellif eserine aldığı şahısları nesep ve şehir esasına göre tabakalar halinde sıralamıştır. Tıpkı İbn Sa'd gibi Medîne'ye öncelik vererek sırasıyla Kûfe, Basra, Mekke, Tâif, Yemen, Yemâme, Mısır, Mağrib, Suriye, el-Cezîre, Avâsım, Musul, Horsan, Rey, Medâin, Vasıt ve Bağdat şehirlerinde yaşayan ravîleri tabakalar halinde kaydetmiştir. Bazı isimler buldukları farklı şehirlerde mükerrer olarak zikredilmiştir. Halife, ashâbı tabakalara ayırmamış, Hz. Ömer'in divan teşkilâtına uyarak önce Hz. Peygamber ailesine ve Hâşimoğulları'na daha sonra sırasıyla Kureyş'in diğer kollarına, Ensâr'a ve diğer Arap kabilelerine mensup olanları zikretmiştir. Tâbiîn tabakasında ise ravîleri tabakalara ayırarak vermiştir. Tebeü't-Tâbiîn nesline kadar nesebe önem vermiş, bu tabakada ise ravîleri daha çok meslek ve yaşadıkları şehirlere göre sınıflandırmıştır.³²⁵

³²³Fayda, "İbn Sa'd", ss. 294-97.

³²⁴Bkz. Halife b. Hayyât, *et-Tabakât*.

³²⁵Fayda, "Halife b. Hayyât", ss. 301-3.

7.2. HADİS TABAKÂTI

7.2.1. ED-DU`AFÂ

Yahyâ b. Saîd el-Kattân'a aittir. Zayıf ravilerden bahseden bu eser günümüze ulaşmamıştır. Eser hakkında bilgi veren kitaplarda eserin içeriğine dair malumat bulunmamaktadır.³²⁶

7.3. MESLEKÎ TABAKÂT

7.3.1. KİTÂBÜ KUDÂTİ'L-BASRA

Ma`mer b. Müsennâ tarafından telif edilmiştir. Kitap günümüze ulaşmamıştır. Kitabın içeriği hakkında malumat bulunmamaktadır.³²⁷

7.3.2. KİTÂBÜ TABAKÂTÜ'L-KURRÂ

Halîfe b. Hayyât'a aittir. Süheyl Zekkâr, bu eserin *Kitâbü't-Tabakât* ile aynı eser olduğunu söyler. Fakat İbnü'n-Nedîm bu iki eseri ayrı ayrı zikretmiş, ayrıca İbn Hacer bu esere atıf yapmıştır.³²⁸ İbn Hacer'in bu kitaptan nakille hakkında bilgi verdiği şahsın ismi *Kitâbü't-Tabakât*'ta geçmediği için bu iki eserin farklı eserler olduğunu söyleyebiliriz. Kitâb'ın muhtevası hakkında ayrıntılı bilgi bulunmamaktadır.

8. FÛTÛHÂT

Müslümanlar erken dönemlerden itibaren fethettikleri bölgeleri anlatan eserler kaleme aldılar. Öyle ki ilk zamanlar yazılan fütûhat kitapları yalnızca bir şehrin veya bölgenin fethini değil, fethedilen bölgelerin tarihî ve coğrafî özelliklerini de içeriyordu.³²⁹ Çalışmamızın kapsadığı hicrî ilk iki yüzyıldaki fütûhat kitaplarında da bu

³²⁶Ahatlı, "Yahyâ b. Saîd el-Kattân", s. 262.

³²⁷İbnü'n-Nedîm, *el-Fihrist*, s. 171.

³²⁸a.g.e., s. 757.; Karaaslan, *Halîfe b. Hayyât'ta Sahâbe Bilgisi*, s. 15.

³²⁹Şeşen, *Müslümanlarda Tarih ve Coğrafya Yazıcılığı*, s. 19.

özellikler bulunmaktadır. İkinci yüzyıldan itibaren şehir tarihi ile fütûhat kitapları farklı tür olarak belirginleşse de fütûhat kitapları fethinden bahsettikleri bölgelerin tarihine de sık sık değinmişlerdir.

8.1. MA`MER B. MÜSENNÂ`NIN ESERLERİ

Ma`mer b. Müsennâ'nın fütûhat türünde *Fütûhu'l-Ahvâz*, *Fütûhu'l-Ermeniyye*, *Kitâbü Horasân*, *Kitâbü's-Sevâd* ve *Fütûhihi* adlı dört kitabı bulunmaktadır. Bu kitaplardan hiçbiri günümüze ulaşmamıştır. Kitapların içeriği hakkında malumat bulunmamaktadır.³³⁰

8.2. KİTÂBÜ'L-FÜTÛH

Asmaî'ye ait olan kitap günümüze ulaşmamıştır. İbnü'n-Nedîm, Asmaî'nin eserleri arasında bu kitabı saymaz. Eseri zikreden Şakir Mustafa içeriği hakkında bilgi vermemektedir.³³¹

8.3. MEDÂİNÎ`NİN ESERLERİ

Kitâbü Fütûhu's-Şâm Ve Eyyâmı Ebî Bekr: Medâinî'ye ait olan bu kitap günümüze ulaşmasa da kitabı gören İbnü'n-Nedîm içeriği hakkında önemli bilgiler vermektedir. Kitap, Hz. Ebû Bekir dönemindeki Merc es-Suffer, Busrâ'nın fethi, Yakusâ ve Dimeşkin fethi; Hz. Ömer devrinde Fahl, Hıms, Yermük, İlyâ (Kudüs), Kaysâriye, Askalân ve Gazze'nin fethi; Hz. Osman dönemindeki Kıbrıs'ın fethini anlatır. İbnü'n-Nedîm, bu kitap için “Şam haberlerinin ilk kısmıdır” bilgisini verir. Buradan hareketle Medâinî'nin *Kitâbü Fütûhi's-Şâm* adlı diğer eserinin bu kitabın devamı olabileceği yorumunu yapabiliriz.³³²

Kitâbü Fütûhi'l-Irak: Hz. Ebû Bekir'in ölümü, Köprü Savaşı, Sâsânî Komutanı Mihran ve öldürülmesine dair haberler, Nuhayle Savaşı, Kâdisiye Savaşı, Nuhayle

³³⁰İbnü'n-Nedîm, *el-Fihrist*, s. 171.

³³¹Mustafa, *et-Târîhu'l-Arabî ve'l-Müerrihûn*, C. I, s. 200.

³³²İbnü'n-Nedîm, *el-Fihrist*, s. 319.

Savaşı, Nihâvend Savaşı, Celûlâ ve Medâin Savaşı'nı bahseder. Kitap günümüze ulaşmamıştır.

Kitâbü Haberi'l-Basra ve Fütûhihâ: Muğîre b. Şu'be ve Ebû Mûsâ el-Eş'arî'nin valilikleri; Destümeysân, Ahvaz, Menâzir, Nehru Tîrâ, Sûs, Tüster, Nehrevân, Dabbe b. Muhsân, Cündişâpûr, Sahterâc, Karyetü'l-Abdî, Sürrak, Mihricân Kazak, Mâsebezân, Râmebürmüz, Büstân şehirlerinin fetihlerini ve bunlara dair olayları ihtiva eder. Kitap günümüze ulaşmamıştır.

Kitâbü Fütûhi Horasân: Cüneyd b. Abdurrahman, Râfi' b. el-Leys, b.Nasr b. Seyyâr'ın valilikleri ve Kuteybe b. Müslim'in Horasan'daki faaliyetlerindeki rivayet ihtilaflarını ihtiva eder. Kitap günümüze ulaşmamıştır.³³³

Bu dört kitabın dışında Medâinî'nin, *el-Fihrist*'te fetihlere dair olduğu kaydedilen, günümüze ulaşmayan ve muhtevaları hakkında bilgi bulunmayan eserleri şunlardır:

*Kitâbü Amr b. Sa'd el-Ensârî, Kitâbü'l-Evâsira, Nevâdirü Kuteybe b. Müslim bi Horasân, Kitâbü Vilâyeti Esed b. Abdullah el-Kasrî, Kitâbü Vilâyeti Nasr b. Seyyâr, Kitâbü'd-Devle, Kitâbü Seğri'l-Hind, Kitâbü Ummâli'l-Hind, Kitâbü Fütûhu Sicistân, Kitâbü Fârs, Kitâbü Fethi Übülle, Kitâbü Ahbâri Ermeniyeye, Kitâbü Kirmân, Kitâbü Fethi Kâbul ve Zâbulistân, Kitâbü'l-Kilâ' ve'l-Ekrâd, Kitâbü 'Umân, Kitâbü Fütûhi Cibâli Taberistân, Kitâbü Taberistân Eyyâme'r-Reşîd, Kitâbü Fütûhi Mısır, Kitâbü'r-Rey ve Emri'l-Alevî, Kitâbü Ahbâri'l-Hasan b. Zeyd ve mâl Müdiha bihî mine's-Şi'r ve Ummâlihî, Kitâbü Fütûhi'l-Cezîre, Kitâbü Fütûhi'l-Pamîr, Kitâbü'l-Ahvâz, Kitâbü Fütûhu's-Şâm, Kitâbü Emri'l-Bahreyn, Kitâbü Fethi Sührük, Kitâbü Fethi Barka, Kitâbü Fethi Mekrân, Kitâbü Fütûhi'l-Hîre, Kitâbü Muâdeati'n-Nûbe, Kitâbü Haberi Sâriye b. Zenîm, Kitâbü Fütûhu'r-Rey, Kitâbü Fütûhi Cürcân ve Taberistân.*³³⁴

³³³a.g.e., s. 321.

³³⁴a.yer.

9. İSLÂM TARİHİNE DAİR ESERLER

9.1 KRONOLOJİK TARİH KİTAPLARI

9.1.1. KİTÂBÜ'T-TÂRİH

Halife b. Hayyât'a ait olan eser Bakî b. Mahled el-Kurtubî (ö. 276) tarafından rivayet edilmiştir. İslâm dünyasında kronolojik olarak yazılmış tarih kitaplarının elimizde bulunan en eski örneğidir. Kitabın günümüze ulaşan tek yazma nüshası Rabat Vakıflar Kütüphanesi Halk Kitaplığı'nda (مكتبة الأوقاف في الخزانة العامة) 199 numarayla kayıtlıdır. Bu nüsha mağribî hatla yazılmış 336 varaktan müteşekkildir. Nüsha 477 yılında istinsah edilmiştir.³³⁵ Kitap Ekrem Ziyâ el-Ömerî'nin tahkikiyle Irak'ta 1967 yılında basılmıştır.³³⁶

Eser Hicrî takvimin kullanılmaya başlamasıyla ilgili rivayetlerle başlar. Sonra hicrî 1 yılından başlayarak 232 yılına kadar olan önemli olayları, savaşları, isyan ve ihtilâlleri, mühim kişilerin ölümlerini, halifelerin faaliyetlerini, önemli şehirlerdeki valileleri ve bunlara ait haberleri, şehirlerdeki yüksek memuriyetlere kimlerin getirildiğini ve her yılın hac emirlerini anlatır.³³⁷

Halife eserinde Emevîleri tafsilatlıca ele alırken Abbasî dönemini ihtisar etmiştir. Eserdeki rivayetlerin önemli bir kısmını senediyle zikreden Halife, rivayetleri seçerken çok titiz davranmamış cerh edilen ravilerin rivayetleri ve munkatı' rivayetleri eserine almıştır. Hadis otoriteleri tarafından sika olarak görülen Halife'nin bu tutumu tarihi dine doğrudan tealluk eden bir ilim olarak görmemesinden kaynaklanır. Nitekim Halife hem tarihçi hem hadisçi olan ardılları da tarihe dair eserlerinde hadis kitaplarında olduğu gibi seçici davranmamışlardır. Hem bu yönüyle hem de tarihî olayları kronolojik olarak vermesiyle Halife'nin tarihi bir çığır açmış, kendisinden sonra yazılan büyük tarih kitaplarını hem şekil hem de içerik yönünden etkilemiştir.³³⁸

³³⁵el-Uşfurî, *Târîhu Halîfe b. Hayyât*, s. 34.

³³⁶a.g.e., s. 4.

³³⁷Bkz. el-Uşfurî, *Târîhu Halîfe b. Hayyât*.

³³⁸Bkz. Fayda, "Halife b. Hayyât", ss. 301-3.

9.2. İSLÂM TARİHİNE DAİR MONOGRAFİK ESERLER

9.2.1. MA`MER B. MÜSENNÂ'NIN ESERLERİ

Ma`mer b. Müsennâ'nın çeşitli olaylar ve kişiler hakkında yazdığı eserleri şunlardır: *Kitâbü Mercî Râhit*, *Kitâbü Havâricî'l-Bahreyn ve'l-Yemâme*, *Kitâbü Rûşenkubâd*, *Kitâbü Muhammed b. İbrahim b. Abdullah b. Hasan b. Hasan b. Ali b. Ebî Tâlib*, *Kitâbü'l-Cemel ve Sıffîn*, *Kitâbü Makteli Osmân*, *Kitâbü Ahbârî'l-Haccâc*, *Kitâbü Kıssati'l-Ka`be*. Günümüze ulaşmayan bu eserlerin içerikleri hakkında da tafsiletlî bilgi bulunmamaktadır.³³⁹

9.2.2. ASMAÎ'NİN ESERLERİ

Asmaî'nin bu türde *Kitâbü'l-Harac* ve *Kitâbü Halkı'l-İnsan* adlı iki eseri bulunmaktadır. Eserlerin ismini veren İbnü'n-Nedîm içerikleri hakkında bilgi zikretmemektedir.³⁴⁰

9.2.3. ABBÂS B. BEKKÂR'IN ESERLERİ

Ahbârü'l-Vâfidîn mine'r-Ricâli min Ehli'l-Kûfe ve'l-Basra alâ Muâviye b. Ebî Süfyân: el-Abbâs b. Bekkâr'a ait olan eserin El-Escorial Manastırı Kütüphanesi'nde 5/467 numarayla kayıtlı 8 sayfalık yazma bir parçası bulunmaktadır.

Ahbârü'l-Vâfedât alâ Muâviye b. Ebî Süfyân: el-Abbâs b. Bekkâr'a aittir. El-Escorial Manastırı Kütüphanesi'nde 6/647 numarayla kayıtlı 4 sayfalık bir kısmı bulunmaktadır.³⁴¹

9.2.4. KİTÂBÜ'L-EZÂRIKA

Müellifi Cerîr b. Hâzîm olan bu eser günümüze ulaşmamıştır. Kitap Cerîr'in tarih sahasında bilinen tek eseridir. Adından anladığımız kadarıyla Haricîlerin önemli kollarından biri olan Ezrakîyye'den bahsetmektedir.³⁴² Eser Ezrakîyye'nin fikirlerinden

³³⁹İbnü'n-Nedîm, *el-Fihrist*, ss. 171-173.

³⁴⁰a.g.e., s. 177.

³⁴¹Sezgin, *Târîhu Tûrâsi'l-Arabî*, C. II, s. 138.

³⁴²a.g.e., C. II, s. 132-133.

değil daha çok bu mezhebin tarihinden ve siyasî olaylarla bağlantısından bahsediyor olmalıdır.

9.2.5 MEDÂİNÎ'NİN ESERLERİ

Çeşitli olaylar ve kişiler üzerine monografiler yazma geleneğinin öncülerinden olan Medâinî, bu türdeki eserlerinin sayısıyla muasırlarının çok önündedir. Ne var ki Medâinî'nin İslâm tarihinin ilk dönemlerine ilişkin kıymetli bilgiler içeren bu eserlerinden günümüze ulaşan olmamıştır. Bununla beraber bu eserlerden yapılan iktibaslar başta Taberî olmak üzere pek çok tarihçinin eseri içinde bize gelmiştir. Medâinî'nin bu alandaki isimlerini tespit edebildiğimiz eserleri şunlardır:

*Kitâbü Makteli Osmân b. Affân, Kitâbü'r-Ridde, Kitâbü'l-Cemel, Kitâbü'l-Gârât, Kitâbü'l-Havâric, Kitâbü'n-Nehrevân, Kitâbü Haberi'd-Dâbî b. el-Hâris el-Bürcümi, Kitâbü Tevbe b. Mudarras, Kitâbü Benî Nâciye ve'l-Hırrît b. Râşid ve Maskale b. Hübeyre, Kitâbü Muhtasari'l-Havâric, Kitâbü Hutabi Ali ve Kütübihî ilâ Ummâlihî, Kitâbü Abdullah b. Âmir el-Hadramî, Kitâbü Mercî Râhıt, Kitâbü İsmâil b. Hebbâr, Kitâbü Amr b. ez-Zübeyr, Kitâbü'r-Rabeze ve Makteli Huneys, Kitâbü Ahbâri'l-Haccâc ve Vefâtihi, Kitâbü Abbâd b. el-Husayn, Kitâbü Hurreti Râkım, Kitâbü İbni'l-Cârûd Bürüstükbâz, Kitâbü Makteli Amr b. Saîd b. el-Âs, Kitâbü Ziyâd b. Amr b. el-Eşrefi'l-Atekî, Kitâbü Hilâfi Abdilcebbâr ve Maktelihi, Kitâbü Selm b. Kuteybe ve Rahv b. Hâtım, Kitâbü Misver b. Ömer b. Abbâd el-Habtî ve Amr b. Sehl, Kitâbü Makteli Yezîd b. Ömer b. Hübeyre, Kitâbü Yevmi Senbîl.*³⁴³

10. ŞEHİR TARİHİ

Hz. Ömer döneminden itibaren Müslümanlar şehirlerin beşerî ve coğrafi vaziyetlerini araştırmaya başladılar. Müslümanlar tarafından fethedilen ve kurulan yeni şehirlerdeki cizce ve harac tespitine dair yazılı malzemeye Müslüman şehir tarihi yazıcılığının ilk örnekleridir diyebiliriz. Buna rağmen bu türü tam olarak temsil eden ilk eserler fethedilen şehirler değil Mekke ve Medîne hakkında yazılmıştır. Bu türün ilk

³⁴³İbnü'n-Nedîm, *el-Fihrist*, s. 319.

örneği olarak Hasan el-Basrî'nin *Fedâilü'l-Mekke* adlı eseri zikredilir. Fakat bu eser şehir tarihinden çok şehrin dinî açıdan önemini ele almaktadır.³⁴⁴

Hicrî ikinci asrında şehir tarihi yazıcılığının metodolojik ilk örnekleri ortaya çıkmıştır. Bu asırda şehir tarihi türünün Basra'daki ilk örnekleri Ma`mer b. Müsennâ ve Medâinî vermiştir.³⁴⁵

10.1. MA`MER B. MÜSENNÂ`NIN ESERLERİ

Ebû Ubeyde Ma`mer b. Müsennâ'nın *Kitabü'l-Basra ve Kitâbü'l-Mekke ve'l-Harem* adlı günümüze ulaşmayan iki eseri vardır.³⁴⁶ Bu kitaplar şehir tarihçiliğinin Basra'daki ilk örnekleridir. Ayrıca Ma`mer b. Müsennâ'nın *Kitâbüs's-Sevâd ve Fütûhihâ ve Fütûhi Ahvâz* adlı kitapları hem fütûhat hem de şehir tarihi türlerine örnek verilebilir.³⁴⁷

10.2. MEDÂİNÎ`NİN ÇEŞİTLİ ŞEHİRLERE DAİR ESERLERİ

Tarihin hemen her alanında eser vermiş olan Medâinî'nin şehir tarihi türünde *Kitâbü Himâ'l-Medîne ve Cibâlihâ ve Edviyetihâ*,³⁴⁸ *Kitâbü'l-Medîne*, *Kitâbü Mekke*, *Kitâbu Kudâtı Ehli'l-Basra*³⁴⁹ adlı eserleri vardır. Bu eserlerin hiçbiri günümüze ulaşmamıştır. Ayrıca Medâinî'nin çeşitli şehirlerin fetihlerini anlatan ondan fazla eseri de şehirlerin tarihleriyle ilgili malumat içerdikleri için bu kategoride değerlendirilebilir.³⁵⁰

³⁴⁴Mustafa Fayda, "İslâm Dünyasındaki İlk Şehir Tarihleri ve İbn Şebbe'nin Medine-i Münevvere Tarihi", *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, C. 28 (1986), ss. 168-170.

³⁴⁵a.g.e., ss. 172-73.

³⁴⁶İbnü'n-Nedîm, *el-Fihrist*, s. 171.

³⁴⁷Fayda, "İslâm Dünyasındaki İlk Şehir Tarihleri ve İbn Şebbe'nin Medine-i Münevvere Tarihi", s. 173.

³⁴⁸İbnü'n-Nedîm, *el-Fihrist*, s. 321.

³⁴⁹a.g.e., s. 323.

³⁵⁰Fayda, "İslâm Dünyasındaki İlk Şehir Tarihleri ve İbn Şebbe'nin Medine-i Münevvere Tarihi", s. 172.

11. KÜLTÜR TARİHİ

11.1. MA`MER B. MÜSENNÂ`NIN ESERLERİ

Kitâbü`l-Bülh, Kitâbü`d-Dîfân, Kitâbü`l-Müccan, Kitab`ül-Evfiyaa, Kitâbü`l-Hums min Kureyş

11.2. KİTÂBÜ TÂRÎHİ`Z-ZEMNÂ VE`L-URCÂN VE`L-MERDÂ VE`L-UMYÂN

Halîfe b. Hayyât`a ait olan bu eser günümüze ulaşmamıştır. İsminden anlaşıldığı kadarıyla kitap müzmin hastalar ve engellilerden bahsetmektedir. Kitabın içeriğine dair bir bilgi beya kitaptan herhangi bir iktibas yoktur.³⁵¹

12. ÇEVİRİ ESERLER

İslâm topraklarının gelişmesiyle Müslümanlar pek çok yeni kültür ve medeniyet ile tanıştılar. Her ne kadar Araplar bunların pek çoğunu daha önceden tanıyor olsalar da içiçe geçip kaynaşmaları İslâmî fütihat ile mümkün olmuştur. Hicrî birinci asrın sonlarına doğru bu yeni kültürlerle ait pek çok eser Arapça`ya aktarılmıştır. Basra şehri Horasan ve İran fetihlerinin merkezi olduğu için bu kaynaşmada ve sonrasında başlayan fetih hareketlerinde aktif rol oynamıştır. Basra`daki çeviri hareketleri ilk bakışta yalnızca Fars kültürüne ait eserler gibi görülebilir. Fakat Farsça üzerinden Hint ve Helen medeniyetinin pek çok klasığı Basralılar tarafından Arapçaya aktarılmıştır.³⁵²

12.1. SİYERU`L-MULÛK (HUDÂYNÂME)

Abdullah b. el-Mukaffa` tarafından Pehlevîce`den tercüme edilmiştir. Kitabın Pehlevîce orijinal adı Hudâynâmec (Hûtâynâmek)`tir. Sâsânî hükümdarı III. Yezdicerd döneminde salnâmelerden faydalanılarak yazılmıştır. Efsanevî hükümdar Geyûmert`ten başlayarak son Sâsânî Hükümdarı III. Yezdicerd zamanına kadar olan zamanı kapsar. Eserin büyük kısmı millî ve dinî destanlardan oluşur. Bu yönüyle İran`da var olan

³⁵¹İbnü`n-Nedîm, *el-Fihrist*, s. 757.; Karaaslan, *Halîfe b. Hayyât`ta Sahâbe Bilgisi*, s. 15.

³⁵²Günaltay, *İslam Tarihinin Kaynakları*, s. 21.

şehnâme türünün güzel bir örneğidir. Kitaptaki destanların kaynağı Avesta ve sözlü olarak rivayet edilen halk hikâyeleridir.³⁵³

12.2. KİTÂBÜ'T-TÂC FÎ SÎRETİ ENÛŞİRVÂN

Abdullah b. el-Mukaffa` tarafından Peylevîce'den çevrilmiştir. Adaletiyle tanınan Sâsânî Hükümdarı Enûşîrvân'ın yaşamını, yöneticilere nasihatlerini ve devlet yönetirken uyulacak kuralları anlatır. İbn Miskeveyh kitabın bizzat Enûşîrvân tarafından yazıldığı görüşündedir.³⁵⁴

12.3. KİTÂBÜ'S-SEGİSERÂN

Abdullah b. Mukaffa` tarafından Pehlevîce'den tercüme edilmiştir. Türkler ve İranlıların savaşlarından, Kahramanlıklarıyla meşhur Rüstem-i Zâl, İsfendiyâr ve Kuştâb'ın menkıbelerinden ve Hudâyname'de bulunmayan bazı destanlardan ve hikâyelerden bahseder.³⁵⁵

³⁵³ Bkz. Durmuş, "İbnü'l-Mukaffa", ss. 130-34; Tahsin Yazıcı, "Destan", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 1994, C. 9, ss. 205-8.

³⁵⁴Durmuş, "İbnü'l-Mukaffa", ss. 130-34.

³⁵⁵a.yer.

SONUÇ

Hicrî ilk asır Basra'da tarih yazıcılığı ve tarih yazım türlerini ortaya koymayı hedefleyen bu çalışma öncelikle kurulduğu günden itibaren İslâm dünyasının en mühim ilim ve kültür merkezlerinden biri olan Basra'nın fizikî, siyasî, ilmî ve kültürel yapısı üzerinde durulmuştur. Birinci bölümün başında Basra'nın siyasî, ilmî ve kültürel serencamı özetlemiş, siyasî olayların tarih yazıcılığına ve tarih yazım türlerine etkileri bu bölümde yeri geldikçe zikredilmiştir. Ayrıca Basra'lı tarih yazıcıların mensup olduğu kabile, etnik gurup veya inançlara da temas edilmiştir. Bu mensubiyetlerin tarih yazıcılığına olası etkilerine de değinilmiştir. Birinci bölümün sonunda Basra'da tarih yazıcılığına tesir eden âmiller ele alınmış özellikle yabancı kültürlerin ve İslâm öncesi Arap tarih yazıcılığı ele alınmış ve bunların genelde İslâm Dünyasında özelde Basra'da tarih yazıcılığını ne şekilde etkilediği incelenmiştir. İran tarihi mirasının Basra'da Arap tarih geleneği kadar etkili olduğu anlaşılmış ve bu etkinin tarih yazım türlerine yansması belirtilmiştir.

Çalışmamızın ikinci bölümünde vefat sıralarına göre sıraladığımız tarihe dair eseri bulunduran 19 müellif bulunmaktadır. Bu müellifler seçilirken hem ikinci hem üçüncü yüzyılda yaşamış olan müelliflerden vefat tarihi h. 250 yılından önce olanlar çalışmamıza dâhil edilmiş bu tarihten sonra vefat eden müellifler dışarıda bırakılmıştır. Müelliflerin hayatlarını anlattığımız başlıklarda etnik kimliklerine özellikle değinerek bunun tarih yazıcılına etkileri ikinci bölümde incelenmiştir. Birinci yüzyılda tarihe dair eseri bulunan müellifler daha çok Arap iken ikinci yüzyılda ise mevâlden olması açıkça ikinci yüzyılda Mevalînin tarih yazıcılığında Araplardan daha etkin olduğunu gösterir. Hicrî ilk asırdaki tarih yazım türlerinin daha çok Arap geleneğinden gelen türler olmasını, ikinci asırda ise yeni türlerin ortaya çıkmasını bununla açıklayabiliriz. Çalışmamızın ikinci bölümünde ele aldığımız müelliflerin hangi ilim veya ilimlerde etkili olduğunu ve bu ilimlerin tarih yazıcılığına etkilerini de ele aldık. Bu açıdan baktığımız zaman iki önemli ilmî disiplin öne çıkmaktadır. Birincisi Arap Dili ikincisi ise hadistir. Dilci olan tarih müelliflerinin tarihe dair eserleri daha çok ahbâr, nesep, mesâlib ve emsâl türlerindeyken, muhaddis olam tarih müelliflerinin eserleri daha çok siyer, megazî ve az da olsa nesebe dairdir. Bu tespitimiz birinci asır ve ikinci asrın

başları için geçerlidir. Zira ikinci asrın ortalarında artık dilci tarihçilerin sayısının azaldığı görülür. Muhaddis tarihçiler ise ikinci asırda da görülmektedir. Bunda İslâm tarihine dair haberlerin de hadis olarak naklediliyor olmasının etki ettiği kanaatindeyiz.

Ardından çalışmamızın metot bölümünde anlatıldığı şekilde üçüncü bölümdeki tarih yazım türleri hakkında malumat verilir bu türlerin örnekleri sıralanmıştır. Sıralama yaparken eser müelliflerinin vefat tarihi esas alınmıştır. Bu bölümde eserlerin tarih yazıcılığında hangi dönemlerde etkili olduğuna değinilmiş, türler sıralanırken ahbâr, mesâlib, nesep gibi türler önce zikredilmiştir. Bunların ardından öncelikle siyer ve megazî daha sonra tabakat ve fütühat kitapları zikredilmiş ardından İslâm tarihine dair monografik ve kapsamlı eserler ele alınmıştır. Hicrî ilk iki asır Basra İslâm tarihi yazıcılığında tarihe dair monografilerin önemli bir yer tuttuğu tespit edilmiştir. Medâinî ve Ma'mer b. Müsennâ'nın monografik eserleri hacimli olmamasına rağmen sayılarının çok oluşu ve hemen her önemli olaya dair bir eser yazılmış olması monografik eserleri önemli kılar. Bu eserlerin ilk başlarda müstakil birer eser olduğunu fakat içerdikleri malumatın ileride ortaya çıkacak olan kronolojik eserlere aktarıldığı göz önünde bulundurulursa bu eserlerin öneminin daha iyi kavranacağı kanaatindeyiz.

Kronolojik tarih yazımı fikrinin ilk defa Basra'da ortaya çıkmış olduğunu da yine çalışmamızın üçüncü bölümünde tespit edilmiştir. Halîfe b. Hayyât'a ait olan bu eserin hangi etkenlerle ortaya çıktığına eserden bahsedilen kısımda kısaca değinilmiş ayrıca üçüncü bölümde Halîfe'nin hocaları anlatılırken monografik eserlerin onun eserini nasıl etkilediği anlatılmıştır. Üçüncü bölümdeki eserler incelendiğinde Basra'da diğer şehirlerle kıyaslandığında siyer ve megazî eserlerinin ahbâr ve nesep türlerine göre çok az olduğu görülür. Bunun nedeninin Basra'nın demografik ve coğrafî vaziyeti olduğu kanaatindeyiz. Zira Basra'ya yerleşen kalabalık Arap kabileleri ve Basra'nın bedevî hayatın canlı olduğu Necid ve Bahreyn'e yakınlığı bu şehirde Arap kültürünün yoğun şekilde hissedilmesinde etkili olmuştur. Bu da Arap kabilelerinin beraberlerinde getirdikleri cahiliyeye dair rivayetlerin şehirde uzun yıllar canlı kalmasını ve tarih yazım türlerine etki etmesini sağlamış olmalıdır. Basra'da yalnızca İslâmî dönem tarihine dair değil cahiliyeye dair de çok fazla monografik eser bulunmaktadır. Bu alandaki başla bir tür de nesep kitaplarıdır. İlk büyük nesep eseri olarak kabul gören Ebü'l-Yakzân'ın eseri öne çıkmış ve bu eserin Basra'da ortaya çıkmasının nedenleri yine bu eserin başlığı altında anlatılmıştır. Tüm bunların ışığında pek çok tarih yazım

türün ilk veya en güzel örneklerinin Basra'da ortaya çıktığını ve zamanla tüm türlerin kronolojik tarih yazımına etki ettiğini söyleyebiliriz.

KAYNAKLAR

- AHATLI Erdinç, “Yahyâ b. Saîd el-Kattân”, *TDV İslâm Ansiklopedisi*, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 2013, C. 43, s. 262.
- AL-ALÎ Kifayeh Tarish, “Abu al-Yakdhan al-Basri ‘The Genealogist’ (190 a.h\850 a.d) And His Scientific Status”, *Route Educational & Sosial Sience Journal*, S. 7(2) (2020), ss. 538-556.
- ANAY Harun, “Felsefe”, *TDV İslâm Ansiklopedisi*, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 1995, C. 12, ss. 319-330.
- APAK Adem, *Ana Hatlarıyla İslâm Tarihi (2)*, 12. b., İstanbul: Ensar Neşriyat, 2015.
- , *Ana Hatlarıyla İslâm Tarihi (3)*, 10. b., İstanbul: Ensar Neşriyat, 2015.
- , *Ana Hatlarıyla İslâm Tarihi (4)*, 6. b., İstanbul: Ensar Neşriyat, 2014.
- ASMAÎ Abdülmelik b. Kureyb EL-, “Neşredenin Girişi”, *Târîhu’l-Arab Kable’l-İslâm*, thk. Muhammed Hasan Âli Yâsin, 1. b., Bağdat: Mektebetü’l-İlmiyye, 1959, s. .
- , *Târîhu’l-Arab Kable’l-İslâm*, thk. Muhammed Hasan Âli Yâsin, 1. b., Bağdat: Mektebetü’l-İlmiyye, 1959.
- AYCAN İrfan, “Ziyâd b. Ebîh”, *TDV İslâm Ansiklopedisi*, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 2013, C. 44, s. .
- AZİMLİ Mehmet, “Sehl b. Hârûn”, *TDV İslâm Ansiklopedisi*, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 2009, C. 36, ss. 319-20.
- BAĞDÂDÎ Ebû Bekir Ahmed b. Ali EL-, *Târîhu Medînetü’s-Selâm*, thk. Beşşâr Avvâd Maruf, 1. b., Beyrut: Dâru’l-Garbu’l-İslâmî, 2001.
- BAKIR Abdülhalik, “Basra”, *TDV İslâm Ansiklopedisi*, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 1992, C. 5, ss. 108-11.
- BAYRAKDAR Mehmet, *İslâm Felsefesine Giriş*, 9. b., Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı, 1012.

- BELAZURÎ Ahmed b. Yahya, *Ensâbü'l-Eşrâf*, thk. Süheyl Zekkar, Riyâd Zerkeli, 1. b., Beyrut: Dâru'l-Fikir, 1996.
- BOZKURT Nebi, "İpek Yolu", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 2000, C. 22, ss. 369-73.
- CÂHİZ Ebû Osman Amr b. Bahr EL-, *Kitâbü'l-Hayevân*, thk. Abdüsselam Muhammed Harun, 2. b., Mektebetü Mustafa el-Bâbî el-Halebî, 1965.
- CÂHİZ Ebû Osman Amr b. Bahr EL-, Abdüsselam MUHAMMED HARUN, *el-Beyân ve't-Tebyîn*, 7. b., Kahire: Mektebetü'l-Hancî, 1998.
- ÇAYLAK Adem, Ayşe Ayten BAKACAK, "İbn Mukaffa", *İslam Siyasi Düşünceler Tarihi*, Ankara: Savaş Yayınevi, 2018, s. .
- ÇELİK Ali, "İbn Sa'd'ın Hadisçiliği", *Bingöl Üniveritesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, C. 7, S. 13 (2017), ss. 277-94.
- , *İlk Üç Asırda Basra'da Hadis İlmî*, (Doktora Tezi), Kahramanmaraş: Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi, 2017.
- ÇETİN Nihad M., "Ahbâr", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 1998, C. 1, ss. 486-89.
- DEMİRCİ Mustafa, "Emevîler'den Abbâsîlere Geçiş Sürecinin Bir Tanığı: Abdullah İbnü'l-Mukaffâ ve "Risâletü's-Sahâbesi", *D. E. Ü. İlahiyat Fakültesi Dergisi*, S. 21 (2005), ss. 117-48.
- , "Sevâd", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 2009, C. 36, s. .
- , "Zenc", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 2013, C. 44, ss. 249-51.
- DURMUŞ İsmail, "İbnü'l-Mukaffa", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 2000, C. 21, ss. 130-34.
- , "Mesel", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı, 2004, C. 29, ss. 293-97.
- DURMUŞ İsmail, "Tabakat", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 2010, C. 39, s. 288-290.

- EBÛ UBEYDE Ma`mer b. Müsennâ, *Kitâbü Eyyâmi`l-Arab*, thk. Âdil Câsim Beyâtî, 1. b., Beyrut: Mektebetü'n-Nahdatü'l-Arabiyye, 1987.
- , *Kitâbü'd-Dîbâc*, thk. Abdullah b. Süleyman el-Cerbû`, Abdurrahman b. Süleyman el-Useymîn, 1. b., Kahire: Mektebetü'l-Hancî, 1991.
- EFENDİOĞLU Mehmet, “Suhâr b. Abbas”, *TDV İslâm Ansiklopedisi*, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 2009, C. 37, ss. 475-76.
- ERGİN Mehmet Cevat, “Kûfe’li Dilci Mufaddal ed-Dabbî ve Kitâbü'l-Emsâli”, *Sosyal Bilimler Araştırma Dergisi*, C. 16, S. 32 (t.y.), ss. 67-88.
- ERÛNSAL İsmail E., “Kütüphane”, *TDV İslâm Ansiklopedisi*, Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı, 2003, C. 27, s. .
- EZ-ZEHEBÎ Şemşü'd-Dîn Muhammed b. Ahmed, *Siyeru A`lâmi'n-Nübelâ`*, 3. b., Müessesetü'r-Risâle, 1985.
- FAYDA Mustafa, “Ensâb”, *TDV İslâm Ansiklopedisi*, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 1995.
- , “Halîfe b. Hayyât”, *TDV İslâm Ansiklopedisi*, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 1997, C. 15, ss. 301-3.
- , “İbn Hişâm”, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 1999, C. 20, ss. 71-73.
- , “İbn Sa`d”, *TDV İslâm Ansiklopedisi*, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 1999, C. 20, ss. 294-97.
- , “İslâm Dünyasındaki İlk Şehir Tarihleri ve İbn Şebbe'nin Medine-i Münevvere Tarihi”, *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, C. 28 (1986), ss. 167-80.
- GÛNALTAY Şemseddin, *İslam Tarihinin Kaynakları*, 1. b., İstanbul: Endülüs Yayınları, 1991.
- HALÎFE B. HAYYÂT, *Kitâbü't-Tabakât*, thk. Ekrem Ziyâ el-Ömerî, 1. b., Bağdad: Matbaatü'l-Ânî, 1967.
- HAMEVÎ Şihâbüddîn Ya`kûb b. Abdullah EL-, *Mu`cemü'l-Üdebâ*, thk. Abbas İhsan, 1. b., Beyrut: Dâru'l-Garbu'l-İslâmî, 1993.

- HATİPOĞLU İbrahim, “Ma`mer b. Râşid”, *TDV İslâm Ansiklopedisi*, Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı, 2003, C. 27, ss. 552-554.
- HOROVİTS Josef, *İslâmî Tarihçiliğin Doğuşu*, çev. Ramazan Özmen, Ramazan Altınay, 1. b., Ankara: Ankara Okulu Yayınları, t.y.
- İBN HACER Ahmed b. Ali, *el-İsâbe fî Temyîzi's-Sahâbe*, thk. Abdullah b. Abdülmuhsin et-Türkî, 1. b., Kahire, 2008.
- İBN HACER EL-ASKALÂNÎ Ebü'l-Fadl Ahmed b. Ali, *Lîsânü'l-Mîzân*, Beyrut: Müessesetü'l-İlmî Li'l-Matbûât, 1971.
- İBN HALLİKÂN Şemsüddin Ahmed, *Vefeyâtü'l-A'yân*, thk. İhsan Abbas, Beyrut: Dâru Sâdır, 1978.
- İBN KUTEYBE Abdullah b. Müslim, *el-Meârif*, thk. Servet Ukkâşe, 4. b., Kahire: Dâru'l-Meârif, t.y.
- İBN SA'D Muhammed, *Kitâbü't-Tabakâti'l-Kebîr*, thk. Ali Muhammed Ömer, 1. b., Kahire: Mektebetü'l-Hancî, 2001.
- İBNÜ'N-NEDİM Muhammed b. İshâk, *el-Fihrist: (çeviri, metin)*, ed. Abdulkadir Coşkun, çev. Ramazan Şeşen, 1. b., İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları, 2019.
- KÂFİYECİ Muhyiddîn EL-, *el-Muhtasar fî İlmi't-Târih*, thk. Muhammed Kemâleddîn İzzeddîn, 1. b., Beyrut: Âlemi'l-Kütüb, 1990.
- KALLEK Cengiz, “Medâinî”, *TDV İslâm Ansiklopedisi*, Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı, 2003, C. 28, ss. 291-92.
- KARA Mustafa, *Tasavvuf Ve Tarikatlar Tarihi*, 14. b., İstanbul: Dergâh Yayınları, 2017.
- KARAASLAN Adem, *Halîfe b. Hayyât'ta Sahâbe Bilgisi*, (Yüksek Lisans Tezi), Sakarya Üniversitesi, 2018.
- LANDAU Jacob M., “KÜTTÂB”, *TDV İslâm Ansiklopedisi*, Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı, 2003, C. 27, ss. 3-4.
- MADEN Ömer Faruk, *Hicrî III. Asır Ehl-i Hadis Halkaları (Basra Örneği)*, (Yüksek Lisans Tezi), İstanbul: Marmara Üniversitesi, 2018.

- MUHAMMET İKBAL Çalış, “Ebu Ubeyde Ma’mer b. Müsennâ ve Mecâzü’l-Kur’an İsimli Eseri”, *Darulfunun*, S. 30 (2019), ss. 205-12.
- MÛSÂ Nihâd EL-, “Tesmiyetü Ezvâcin’n-Nebî”, *Mecelletü Ma’hedi’l-Mahtûtâti’l-Arabiyye*, C. 2, S. 13 (1967), ss. 225-86.
- MUSTAFA Şakir, *et-Târîhu’l-Arabî ve’l-Müerrihûn*, 3. b., Beyrut: Dâru’l-İlim Li’l-Melâyîn, 1983.
- NASSÂR Hüseyin, *Neş’etü’t-Tedvîni’t-Târihi inde’l-Arab*, Kahire: Mektebetü’n-Nahdatü’l-Mısriyye, t.y.
- ÖNGÜL Ali, “Dabbe (Benû Dabbe)”, *TDV İslâm Ansiklopedisi*, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 1993, C. 8, s. 393.
- ÖZCAN Emine Sonnur, “İslâmiyet Öncesi (Câhiliye Devri) Arap Kültüründe Rivâyet Ya Da Tarih Bilinci”, *Tarih Okulu*, S. 11 (2011), ss. 33-51.
- ÖZMEN Ramazan, “Basralı Meşhur Muhaddis Yahyâ b. Saîd el-Kattân’ın Hadis İlmindeki Yeri”, *Dicle Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, C. 9, S. 2 (2007), ss. 61-90.
- PALABIYIK Muhammed Hanefi, “Cahiliye Dönemi ve İslam’ın Yıllarında Okuma-Yazma Faaliyetleri”, *Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, S. 27 (2007), ss. 31-66.
- R. HARTMANN, “Basra”, *İslâm Ansiklopedisi*, İstanbul: Milli Eğitim Basımevi, 1979, C. 2, ss. 320-27.
- SAKLAN Bilal, “Süleyman b. Tarhân”, *TDV İslâm Ansiklopedisi*, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 2010, C. 38, s. 109.
- SARMIŞ İbrahim, “Müerric es-Sedûsi”, *TDV İslâm Ansiklopedisi*, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 2006, C. 31, s. 478.
- SEDÛSÎ Müerric b. Amr ES-, “Neşredenin Girişi”, *Kitâbü Hazfin min Nesebi Kureyş*, thk. Salahaddin el-Müncid, Kahire: Mektebetü Dâri’l-Arabiyye, 1960, s. .
- SEHAVÎ Muhammed b. Abdullah ES-, *el-İ’lân bi’t-Tevbîh limen Zemme Ehle’t-Târîh*, ed. Franz Rosenthal, çev. Salih Ahmed el-Alî, 1. b., Beyrut: Müessesetü’r-Risâle, 1986.

- SEZGİN Fuat, *Târîhu Tûrâsi'l-Arabî*, çev. Mahmud Fehmî Hicâzî, el-Îmâm Muhammed b. Suûd İslam Üniversitesi, 1991.
- SÖYLEMEZ Mehmet Mahfuz, *Bilimin Yitik Şehri Cündişâpûr*, 1. b., Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2015.
- ŞAHİN Haşim, "Menâkıbname" *TDV İslâm Ansiklopedisi*, Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı, 2004, C. 29, SS.112-113.
- ŞEŞEN Ramazan, *Müslümanlarda tarih-coğrafya yazıcılığı*, İstanbul: İslâm Tarih, Sanat ve Kültürünü Araştırma Vakfı (İSAR), 1998.
- TANÇ Halil İbrahim, "Sehl b. Hârûn ve Cimrilikle ilgili Risâlesi", *Dinî Araştırmalar*, C. 11, S. 31 (2008), ss. 247-58.
- TANRIVERDİ Eyüp, "Arap Cemreleri", *Şarkiyat Mecmuası*, S. 26 (2015), ss. 127-55.
- TERZİ Mustafa Zeki, "Dağfel b. Hanzale", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 1993, C. 8, ss. 403-4.
- TOGAN Zeki Velidi, *Tarihte Usul*, 4. b., İstanbul: Enderun Kitabevi, 1985.
- TURAN Necmeddin, *İbnü'l-Mukaffa'nın Siyasal Düşüncesi*, (Yüksek Lisans Tezi), İstanbul: İstanbul Üniversitesi, 2017.
- TÛSÎ Ebû Ca'fer ET-, *Fihristü Kütübi'ş-Şi'ati ve Usûlihîm*, thk. Abdülaziz et-Tabatabâî, 1. b., Kum: Mektebetü'l-Muhakkikü't-Tabatabâî, 1420.
- TÛLÛCÛ Süleyman, "Asmaî", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 1991, C. 3, ss. 499-500.
- , "Ma'mer b. Müsennâ", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı, 2003, C. 27, ss. 551-52.
- TÛRKMEN Sabri, *Ebû 'Ubeyde Hayatı ve Eseri "Mecâzu'l-Kur'ân"ın Dil Özellikleri*, (Doktora Tezi), Konya: Selçuk Üniversitesi, 2000.
- ULUDAĞ Süleyman, *İslâm Düşüncesinin Yapısı*, 11. b., İstanbul: Dergâh Yayınları, 2017.
- USFURÎ Halife b. Hayyât EL-, *Târîhu Halife b. Hayyât*, thk. Ekrem Ziyâ el-Ömerî, 2. b., Riyad: Dâru't-Tayyibe, 1980.

- YAZICI Tahsin, “Destan”, *TDV İslâm Ansiklopedisi*, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 1994, C. 9, ss. 205-8.
- YILDIRIM Taner, *Abbasîler Dönemi Basra Körfezinde Uluslararası Taşımacılık Ve Ticâret*, (Doktora Tezi), Elazığ: Fırat Üniversitesi, 1012.
- YILMAZ GÖMBEYAZ Melek, *Ziyâd b. Ebîh (Hayatı – Şahsiyeti – Devlet Adamlığı)*, (Doktora Tezi), Bursa: Uludağ Üniversitesi, 2015.
- YİĞİT İsmail, “Sıffîn Savaşı”, *TDV İslâm Ansiklopedisi*, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 2009, C. 37, ss. 107-8.
- YÜKSEL Ahmet Turan, “Ubeydullah b. Ziyâd”, *TDV İslâm Ansiklopedisi*, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 2012, C. 42, ss. 29-30.
- YÜKSEL Mücahit, “Emevîler Dönemindeki Tarih Çalışmalarına Genel Bir Bakış ve Dönemin Siyasî Olaylarının Tarih Çalışmalarına Etkisiyle İlgili Bazı Tespitler”, *Çukurova Üniversitesi İlahiyât Fakültesi Dergisi*, C. 19, S. 2 (2019), ss. 772-92.
- ZEYDAN Corci, *Târîhu Âdâbü'l-Lugati'l-Arabiyye*, Kahire: Daru'l-Hilâl, t.y.
- ZİRİKLİ Hayruddin, *el-A'lâm*, 15. b., Beyrut: Dâru'l-İlmi Li'l-Melâyîn, 2002.